

काव्यप्रदेशातील स्त्री या महत्त्वाकांक्षी ग्रंथानंतर पुन्हा एकदा एकच विषय घेऊन लिखाण करावे अशी उच्चल मनाने खाह्ती आणि ज्या कार्यक्षेत्रात स्वतःचे कर्तव्य मी पार पाडत असतो त्या शिक्षण क्षेत्रात आपण लिखाण केले पाहिजे असे मला वाटू लागले. म्युनानच्या काळात तरुण भारत सोलापूरच्या आसमंत पुरवणीसाठी संपदाकांशी झालेल्या चर्चेनंतर मी लिखाण करावे असे नक्की झाले आणि 'साहित्य आणि शिक्षण' यांचा परस्पर संबंध दाखविण्याचे काम आपण करावे असे मला वाटू लागले. मात्र, त्यासाठी साहित्याचा नेमका कालखंड कोणता घ्यावा? याबाबत नेईश्वत करता येत नव्हते. अशावेळी साहित्य अकादमी पुस्कार विजेत्या मराठी पुस्तकातील शिक्षण अधोरेखित केले तर? असा प्रश्न मला पडला आणि माझे काम सुरू झाले. माझ्याकडे बऱ्यापैकी असलेल्या ग्रंथ साठ्यामध्ये साहित्य अकादमी प्राप्त मराठी पुस्तके बऱ्यापैकी उपलब्ध होती. त्यामुळे लगेच लिखाणाला सुरुवात करता आली.

स्वास्थ्य शिक्षण

किरण डोंगबदिवे

ଅ. ୭୫୮୮୫୬୫୫୭୬

स दानंद देशमुख, आसाराम लोमटे,
श्रीकांत देशमुख, डॉ. सदानंद मोरे,
आरती प्रभू यांच्या कन्या हेमांगी नेकर,
लक्ष्मण गायकवाड, लक्ष्मण माने, अनुराधा पाटील,
प्रा विश्वास पाटील, नंदमंद कान्बळे, रंगनाथ ठाणे,
जयवंत नारळीकर, वसंत आबाजी डहाके, राजन
गवस, कृष्णात खोत अशा काही साहित्य अकादमी
विजेत्यांनी कधी एका ओळीत तर कधी भरभरून या
ओळखाचे कौतुक केले. मात्र इतर अनेक साहित्यिक
लेखण वाचकांनी भरभरून कौतुक करून मला समाधान
प्राप्त करून दिले.

१९५५ ते २०२४ पर्यंत ७० वर्षांत ६९ साहित्य
अकादमी पुरस्कार मराठी साहित्यकर्त्यांना मिळाले.
त्यात ४ कथासंग्रह, ९ आत्मकथन, ११ कवितासंग्रह,
४ नाटकांसंग्रह, ४ ललित, ५ चित्र १२ समीक्षा,
४ संकीर्णी, आणि फक्त २ नाटक आणि पुल देशपांडे
ह्यांचे एकमेव व्यक्तीविशेष असे साहित्य प्रकार ह्यांचे
पुरस्काराने गौरविण्यात आले आहेत. माझ्यासमोर
खरे आव्हान होते ते मेहरूसारख्या छोट्या
गावात पुस्तके उपलब्ध करून घेण्याचे...कारण
चिंतनार्थी लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांचे वैदिक संस्कृतीचा
विकास, न. र. फाटक यांचे आदर्श भारत सेवक,
पु. य. देशपांडे यांचे आनामिकाची चिंतनिका, शरच्चंद्र
मुनीबोध यांचे सृष्टी सोदय व साहित्य मूल्य,
विजया राव्याध्यक्ष यांचे मईकरांची कविता स्वतः
आणि संदर्भ, दि. पू. चित्रे यांचे एकूण कविता एक,
बनवडी यांनी लिहिलेले नाट्याचार्य देवल, गंगाधर
भाडगीळ यांचे एक मंगीचे महाभारत, चिंतामण

कोलहटकर यांचे बहुरूपी, केळकर ह्यांनी लिहिलेले डॉ. केकरकर आणि यंत्रक शंकर शेजवळकर यांचे श्री शिवछत्रपती अशी बहुतांश दुर्मिळ झालेले ग्रंथ मिळवून त्यातील शैक्षणिक संदर्भ यावर वाक्य करणे बर्बापैकी आम्हांनातकड ठरले. ग्रंथ मिळवण्यासाठीठी बाळासाहेब धोंडगे, निखिल दाते, वृक गंगा, अक्षधारा, मॅजेटिक रीडर, मेझान, फिलपकार्ट इत्यादींचे बर्बापैकी मदत झाली. त्याशिवायच बुलढाणा येथील म. वा. वाघ, माधुकर चिवणू, जोरादो, देऊळगाव राजा येथील वासुकर जाधवकर अश्या मित्रपरिवारांची ह्या कामी मोठी मदत झाली. मुंबई दादर ग्रंथसंग्रहाच्या चितरुण ७८ वर्षांच्या उमाताई नाबर ह्यांनी वेळोवेळी दिलेले प्रोत्साहननिराशा आणि ग्रंथ उपलब्ध करून देण्यासाठी केलेले प्रयत्न आदारीत...

ऑगस्ट २०२४ मध्ये साहित्य अकादमीच्या एका परिसंवादा शांता शेळके ह्याचे अनुवादकार्य ह्या विषयी क.सोमया विद्यापीठ मुंबई येथे एका परिसंवादात निमंत्रित असणाऱ्या साहित्य अकादमीचे प्रा. प्रद्वै पाठक, प्रा. विश्वास पाटील ह्या साहित्य अकादमीच्या केंद्रीय कार्यकारी मंडळ्याचे सदस्य असलेल्या मार्गदर्शकांच्यासह साहित्य अकादमीचे केंद्रीय सचिव के. श्रीनिवासराव ह्यांनी साहित्य अकादमीप्राप्त ग्रंथातील एक विषय घेऊन विव्शेषण करणाऱ्या ह्या उपक्रमाचे खूप कौतुक केले. मुंबई साहित्य अकादमी प्रादेशिक कार्यालयाचे प्रभारी अधिकारी ओम नागर ह्यांनी हे प्रकाशित लेख साहित्य अकादमीच्या अङ्कित वेबसाईटवर आणि पेजवर नियमित टाकण्याचा सल्ला दिला. त्याप्रमाणे थोडाफार प्रयत्न मी केलाही मात्र साहित्य म्हणजे निव्वळ चित्र मतेरंज न वीचार आस सर्वत्र दृढ झाल्याचे चित्र मला काही ठिकाणी दिसू लागले. काव्यप्रदेशातील

खी ह्या आगळ्या वेगळ्या ग्रंथाला न वाचता किरण
 डोंगरादिवे ह्याची खी वगशीर जास्त जवळीक असावं
 असा भ्रमा करणारे महाभाग मी जवळून पाहिलेला मात्र
 त्यांना मी साहित्याच्या शिक्षण लिहिताये मध्येल्याच
 मी शैक्षणिक क्षेत्रांत महत्वाचे कार्य करतोय असा
 बोलण्यासाठी शब्द सापडले नाही तो भाग वेगळा...
 मात्र, अर्जुन नवाज राही, श्रीकृष्ण बेडेकर, डॉ. गणेश
 गायकवाड, दा. गो. काळे, डॉ. गोविंद गायकी
 विनायक तुमराम अश्या नेहमीच्या पठारीत्याच
 लोकांनी नेहमीच सर्व मरगळ आणि नकारात्मक पैलू
 दूर करून सतत लेखणीमग्न राहण्याचे प्रोत्साहन दिले
 विदर्भ साहित्य संघाचे अध्यक्ष प्रदीप दाते, डॉ. रवींद्र
 शोभाणे डॉ. राजेंद्र मुंढे हे त्या मांदीयाळीतील आणखी
 काही नावे...

साहित्य अकादमी प्राप्त पुस्तकातील शिक्षण या विषयाने मार्गाल दीड दोन वर्षांपासून झपाटू गेल्यामुळे माझ्याकडे येऊन पडलेल्या अनेक महत्त्वाच्या, वेगळ्या विषयांच्या ग्रंथांवर समीक्षा किंवा अभिप्राय देणे मला शक्य झाले नाही. त्यामुळे अनेक साहित्यिक हक्काच्या मागसाने प्रतिक्रिया दिली नाही. म्हणून माझ्यावर नाराज झाले असावेत ह्याची जाणीव मला आहे. मात्र एका जवळच्या साहित्यिक मित्राचे, हे कोण केतकर, भरभरून कोलहटूर शेंजेलालकर ह्यांच्या पुस्तकांवर भक्कम लहान वेळ

धालवतोस थार, त्यापेक्षा विद्यापीठात असलेल्या प्राध्यापक मंडळींच्या पुस्तकावर पाच पन्नास शब्द लिहिले असतेस तर चार पाच विद्यापीठात लागला असता; असें बोलून दाखविले, तेंव्हा त्याला जे सांगितले ते आज जाहीर करावे वाटे की, मला कोठेच पोहचायचे नाही, आणि कोठेच आणि कुणावरच राज्य करायचे नाही, जे आवडले ते लिहिले, नवे मार्ग तयार केले स्वतःच्या आकलनाच्या कक्षेत जे मावले ते उघडले, कदाचित अजूनही नवीन काही करेन, माझ्या स्वतःच्या कवितेकडे मागील आठ दहा वर्षांत बघापैकी दुलंख झाले आहे तिकडे लक्ष द्यावे असें बघावे येतंय.

साहित्य अकादमी प्राप्त ६९ पुस्तकांचा या निमित्ताने मला वाचन करून अभ्यास करता आला याचे मला विशेष समाधान आहे. यातील अनेक पुस्तके दुर्मिळ यादीत जाऊन बसल्यामुळे ते मिळवून वाचण्यात मानसी आनंद झाला. नावित्य आणि अद्वयता यांना साहित्य अकादमी सन्मानित करते की त्याच त्या संकल्पना आणि दुःख याला गौरवीत करते असा प्रश्न मला या निमित्ताने पडला होता. श्री. ना. पेंडसे ह्यांचे रथचक्र, आनंद यादव ह्यांची डोंवी आणि नामदेव कांबळे यांचे राघववेक ह्या तीन अकादमी प्राप्त साहित्यिकृती एकाचामे एक वाचल्या तर ब्राह्मण, कृणवी आणि मातंग समाजातील

पान १ वरून

कताब आणि भावतातील कमी होणावे...

गेल्या वर्षी फेब्रुवारी महिन्यात पंतप्रधान नरेंद्र मोदींनी कतारला भेट दिली होती. तत्पूर्वी कतारने एक वाळता बाकी सर्व भारतीय नागरिकांची सुटका केली. या घटनेला एक वर्ष होत असताना शेख तमिम भारतात आले आहेत. शेख तमिम यांचा भारत दौरा मुख्यत्वेन भारत, अमेरिकेचे परराष्ट्र सचिव मार्को रबियो सौदी अरेबियामध्ये आहेत. तिथे ते राष्ट्रीय सुरक्षा सल्लागार मायकल वाल्ड आणि अमेरिकेचे मध्य-पूर्वेसाठीचे विशेष दूत स्टीव्ह व्हिटकॉफ यांच्यासह अरबियन शिष्टमंडळासोबत शांतता चर्चा करत आहेत. मार्को रबियो यांनी आपल्या सौदी दौऱ्यात गाझा पट्टीच्या पुनर्बांधणी आणि इस्रायल - पॅलेस्टाईन शांतता प्रक्रियेत सौदी अरेबियाने महत्त्वाची भूमिका बजावावी, यासाठी प्रयत्न केले. सौदी अरेबियाला अमेरिकेच्या आणि इराणमधील शांतता चर्चेमध्ये मध्यस्थी करण्याची इच्छा आहे.

पंतप्रधान नरेंद्र मोदींच्या अमेरिका दौऱ्यात डोनाल्ड ट्रम्प यांनी 'हायमेक' म्हणजेच 'इंडिया-मिडल ईस्ट युरोप कॉन्फिडोर'वर जोर दिला. या प्रकल्पात कातराचा सहभाग नाही. तुर्कीच्या मद्दतीन सिरियातील 'हयात तहरीर अल शाम' या संघटनेने नुकतीच सत्ता हस्तगत केली. कातर भूमध्य समुद्राच्या पूर्व भागात ऊर्जा क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणावर गुंतवणूक करत असून, त्यांना तुर्की, सिरिया, जॉर्डन, सीसीडी अरेबिया आणि कातर अशी पाईपलाईन बांधण्याचे आणि त्याभोवती व्यापारी मार्गिका तयार करण्याचे मनसुबे आहेत. यासाठीच बहुदा तुर्कीचे अध्यक्ष रिसप त्य्यब एर्दोगान गेल्या आठवड्यात पाकिस्तान दौऱ्यावर होते. कदाचित् या प्रकल्पान भारताला ओढण्याचे तात्काळी इच्छा असावी. कातराने अफगाणिस्तानमध्ये तालिबानांचे

सरकार प्रस्थापित करण्यामध्ये महत्वाची भूमिका बजावली होती. गेल्या काही महिन्यांपासून भारत आणि अफगाणिस्तानमधील तालिबान सरकारमधील संबंध मोठ्या प्रमाणावर सुधारले आहेत. इस्रायल-पॅलेस्टाईन प्रश्नात मध्यस्थी करणाऱ्याही कतारची इच्छा आहे. शेख तमिम यांच्या भारत दौऱ्याकडे त्या दृष्टीनेही पाहायला हवे. भारताचे संयुक्त अरब अमिराती आणि सौदी अरेबियाशी घनिष्ट संबंध असताना त्यांच्या तसेच, इस्रायलच्या दृष्टीने गळ्यातील कटार उठलेल्या कारणां एवढे महत्त्व का घावे, या प्रश्नाचे उत्तर भारताच्या परराष्ट्र धोरणाच्या स्वातंत्र्यामध्ये दडलेले आहे. जर सौदी अरेबिया रशिया आणि युक्रेन युद्धामध्ये मध्यस्थाची भूमिका बजावण्यासाठी प्रयत्न करत असेल, जसे बांगलादेशच्या लष्कराचे सहभाग डॉ. मोहम्मद युनुस संयुक्त अरब अमिरातीला भेट देऊन बांगलादेशमध्ये गुंतवणूक करण्यासाठी आग्रह करत असतील, तर भारताही कतार आणि आखाती अरब देशांमधील वादांकडे दुर्लक्ष करून आपले स्वतःचे परराष्ट्र धोरण आखू शकतो. पश्चिम आशियातील एकाही देशामध्ये लोकशाही नसून, सत्ताकेंद्रे ही राजघराण्याच्या, तसेच त्यांच्या अवतीभवती वावरणाऱ्या मोर्जेच्याच प्रभावावती व्यक्तीकडे केंद्रित असतात. त्यांना पैसा, शस्त्रांसे किंवा त्यांच्या राजवटीला स्थिर देऊन, त्यांच्याकडून काहीही मिळवता येऊ शकते. पण, असे करताना दोन्ही देशांच्या नेतृत्वात व्यक्तिगत मैत्री असणेदेखील तितकेच आवश्यक ठरते. शेख तमिम यांच्या स्वागतासाठी विमानतळावर जाऊन आणि राष्ट्रपती भवनत त्यांचे स्वागत करताना मंत्रिमंडळातील आपल्या ज्येष्ठ सहकाऱ्यांना पाचारण करून मोर्दांनी नेमेके डेच केले आहे!

आव्हानांचा डोंगर! पण...

मुख्यमंत्री बनवले होते. १९९३ मध्ये दिल्लीत विधानसभा निवडणुका झाल्या तेव्हा भाजप ७० पैकी ४९ जागा जिंकून स्पष्ट बहुमताने सत्तेत आला, पण तेव्हा पक्षाची स्थिती आजच्यासारखी मजबूत नव्हती. संपूर्ण देशाच्या राजकारणात गोंधळाचा काळ होता. त्या काळात भाजप मजबूत होत होता, पण तरीही तो काँग्रेसपेक्षा काहीसं कमकुवत दिसत होता. अशा परिस्थितीत, भाजपच्या मुख्यमंत्र्यांना आज जितका पाठिंबा मिळत आहे तितका हायकमांडकडून मिळत नव्हता. त्यावेळी भाजप हायकमांड वेगवेगळ्या आव्हानांना तोंड देत होते आणि सुषमा स्वराज दिल्लीच्या वेगवेगळ्या आव्हानांना तोंड देत होती. आजचा काळ तसा नाही. आता जर देशातील कोणत्याही राज्यात भाजप सरकार अडचणीत असेल तर हायकमांड काही वेळातच समस्या सोडवते. आज संपूर्ण भाजप हायकमांड रेखा गुप्ता यांच्यासोबत उभा आहे. अशा परिस्थितीत पक्षात अंतर्गत संघर्ष नाही आणि सरकार पडण्याचा धोकाही नाही. याचा अर्थ असा की रेखा गुप्ता यांना पक्षाच्या अंतर्गत आव्हानांना धाबकपण्याची गरज नाही. एकंदरीत, मुख्यमंत्री म्हणून पुढील ५ वर्षात रेखा गुप्ता यांच्यासाठी कोणतेही आव्हान अमल्याचे दिसत नाही. त्यांना फक्त दिल्लीत भाजपने दिलेली आश्वासने पूर्ण करायची आहेत. जर ती लोकांच्या अपेक्षा पूर्ण करत राहिली तर ही पूर्ण ५ वर्षे त्यांचीच असणार आहेत, हे ही तितकेच खरे.

रेखा गुप्ता या महाविद्यालयीन जीवनापासून संघ आणि भाजपच्या जवळ राहिल्या आहेत. महाविद्यालयीन निवडणुकांपाठूनच त्यांच्या राजकीय कारकीर्दीला सुरुवात झाल्याने संघटन कौशल्य त्यांच्याकडे आहेतच. आता त्यांना प्रशासकीय कौशल्याला सिध्द करावे लागणार आहे. शपथविधी सोहळ्यानंतर भाजप मैदानात उतरण्याच्या तयारीत आहे, परंतु सरकारसमोर अनेक मोठी आव्हाने असणार आहेत. आर्थिक व्यवस्था सांभाळत, निवडणूक आक्षाने पूर्ण करण्यापासून ते राष्ट्रीय राजधानीला पायाभूत सुविधांचा विकास करण्यापर्यंत अनेक आव्हानांना तोंड द्यावे लागणार आहे. भाजपाने निवडणुकीत दिलेल्या आश्वासनांची पूर्तता करण्याचे काम त्यांना प्राधान्याने करावे लागणार आहे.

आहे. भाजपाचे सर्वांत मोठे निवडणूक आश्वासन होते की, त्यांचे सरकार पात्र महिला लाभार्थ्यांना £ मार्चपर्यंत २,५०० रुपये वितरित करेल. पंतप्रधान नरेंद्र मोदी प्रचारातील एक भाषणात म्हणाले. आम्ही आमच्या भगिनींना दरमहा २,५०० रुपये देण्याचे वचन दिले आहे. ही हमी पूर्ण होईल, कारण ही मोदींची हमी आहे. £ मार्च रोजी दिल्लीत भाजपाचे सरकार स्थापन होईल आणि आंतरराष्ट्रीय महिलादिनी तुम्ही बघिल्यास महिलांना त्यांच्या खात्यात पैसे मिळू लागतील. येत्या काही आठवड्यांत यासाठी योग्य यंत्रणा उभी करणे हे आणामी सरकारसाठी मोठे आव्हान असणार आहे. प्रत्येक वर्षी सरकारने सत्तेवर आल्यानंतर दिलेले मोठे आश्वासन म्हणजे स्वच्छ यमुना. २०१५ मध्ये, 'आप'ने वचन दिले होते की नदी दोन वर्षांत पुंडब्याप्त की स्वच्छ होईल. प्रचारादरम्यान नदीतील उच्च प्रदूषण पाठोळी हा एक मोठा चर्चेचा मुद्दा होता. कॅग्रेस किंवा आप यांना त्यांच्या सत्तेच्या कार्यकाळात साध्य करता आले नाही ते करण्याचे आश्वासन भाजपाने दिले होते. त्यामुळे हे नवीन सरकारसमोर मोठे आव्हान असणार आहे. आप सरकारने अनेक पायाभूत सुविधांच्या विकास प्रकल्पांना ठप्प होण्यासाठी केंद्र सरकार आणि नायब राज्यपालांच्या कार्यालयाला जबाबदार धरले होते.

डबल-ईंजिन सरकारच्या आश्वासनावर प्रचार करणाऱ्या भाजपाला दिल्ली महानगरपालिकेतही पक्षाचा हात आहे. रस्ते दुरुस्ती आणि देखभाल, उड्डणपूल आणि लँडफिल्समधील कचऱ्याचे डोंगर दुरु करणे यासह शहरी विकासासाठी मोठ्या प्रमाणात निधी वाटप करणे आवश्यक असणार आहे. या निवडणूकीत भाजपाने महिलांसाठी मोफत वीज, पाणी आणि बस प्रवास यासह आप सरकारने दिलेली सबसिडी चालू ठेवण्यासह स्वतःचोदेखील अनेक आश्वासने दिली आहेत. अशा सर्व आश्वासनांची पूर्तता करण्याची जबाबदारी ही मोठी आव्हानात्मक असणार आहे. रेखा गुप्ता यांना त्यांच्याकडे असणारे संघटन कौशल्य अन् प्रशासकीय अनुभवाच्या बळावर अनेक हायकमांडच्या साथीने सर्व आव्हानांना तोंड देत जनतेचे मन जिंकवा लागणार आहे.

साहित्य अकादमी प्राप्त ग्रंथातील नव्या शैलीक संदर्भाची उकल करत जातां

कुटुंबाने आपल्या घरातील एका विद्यार्थ्याला इयत्ता दहावीपर्यंत शिक्षण घेण्यासाठी केलेला संपर्प फक्त सामाजिक पातळीवरील संघर्षामुळे येणाऱ्या तफावती शिवाय कोणत्याही वेळेच्यासाठी येत नाही असे मला वैयक्तिकतीतले वाटते. उपाण आपण उल्ल्या या दोना आत्मकथनात्मक ग्रंथानांही साधारण तीत मोजपट्टी लावावी लागेल. अर्थात ह्या सर्व साहित्यकृती त्या काळात कालखंडातील श्रेष्ठ कलाकृती आहेत. यात वाद नाही. मात्र, आजही मराठी साहित्य त्याच महत्त्वाच्या पादाजवळ बसलेले असून नाविन्याचा सूस त्यात आढळत नाही की काय असो प्रश्न निर्माण न्हावा, अशी परिस्थिती आहे.

२०२४ चा साहित्य अकादमी सुधीर रसाळ यांना प्राप्त झाला तो त्यांच्या नववर्दीमध्ये, त्यावर एके ठिकाणी सुधीर रसाळ यांना हा पुरस्कार जर त्यांच्या एक उमेदीच्या काळात दुसऱ्या एखाद्या कलाकृतीसाठी मिळाला असता तर नैतिक जबाबदारी वाढून एखादा ज्ञानपीठ मराठीच्या पदरात वाढला असता असे मा. बोललो होतो. कारण मराठी साहित्यिक राज्य पुरस्कार आणि अकादमी यांच्या पल्याड जाऊन काहीतरी भव्य दिव्य हाती लागेल असे स्वप्नच पाहत नाहीत असे वाटू लागले आहे. वय आणि उमेद यांच्या अंतिम टप्प्यात साहित्य अकादमी देऊन त्यांच्या गौरव केल्यापेक्षा वयाचे बंधने न पाहता जर हे पुरस्कार दिले गेले तर दुसऱ्यांन्वी उडी मारण्याची असते ही मागील उडी पेक्षा पुढे गेली पाहिजे, या भावनेतून काही लोक कार्य करतील आणि मराठीचे पाऊल आहे त्यापेक्षा पुढे जाईल असा आगदी साधा विचार माझ्या मनाच सातत्याने घोळत असतो. माझे वय, माझा अल्प अभ्यास, मोजका अनुभव यांच्या मर्यादा मला ठाऊक आहेत. त्यामुळे मी हा पहाड आणखी खोदत बरणे रास्त नाही. साहित्य अकादमी प्राप्त शिक्षण लिहितांना बालसाहित्य अकादमी आणि युवा साहित्य अकादमी प्राप्त पुस्तकांचा विचार करुवा असं काही मंडळींनी सुचवले, ते पटण्यासारखे असले तरी कोठे तरी पूर्णविराम जरी द्यायचा सल्ला तरी अर्थविराम, स्वल्पविराम देऊन क्षणभर विश्रांती घेण्यासाठी माणसाला थांबता आले पाहिजे, त्यामुळे पुढील प्रवास नव्या दमाने करता येतो. म्हणून साहित्यातील शिक्षण इथे थांबवतो आहे. सर्व रसिक वाचकांचे आभार. (समाप्त)

समाजभान

अजय तिवारी

न क्षलवादाचे भारतावर असणारे संकट नवे नाही. गेली अनेक वर्षे ही चळवळ देशाच्या सुरक्षिततेला नख लावत आहे. मात्र सुरक्षा दलांच्या अलिकडील मोहिमांमधे आजवर १२० नक्षलवाद्यांचा खात्या झाला असून ६०० नक्षलवाद्यांनी आत्मसमर्पण केले आहे. एकूणच २०२६ पर्यंत नक्षलवादमुक्त भारताची निर्मिती हे स्वप्न आज प्रत्यक्षात उतरण्याच्या दिशेने पावले पडू लागली आहेत, असे म्हणायला हरकत नाही. नक्षलवादी चळवळ ही स्थानिक जमीनदारांविरुद्ध जमिनीच्या नियंत्रणावरून झालेल्या बंडातून सुरू झाली आहे.

आज ती भारताच्या
सुरक्षेसाठी
सर्वात मोठा धोका
बनली असून दरवर्षी
नक्षलवाद्यांकडून शेकडो
लोक मारले जात आहेत.
नक्षलवाद ही अत्यंत
डोळाव्या कट्टरवादी
कम्युनिस्ट चळवळ
आहे. ती १९६० मध्ये
पश्चिम बंगालमधील
नक्षलबारी गावात
उगम पावली. त्यामुळे
तिला 'नक्षलबारी'
हे नाव पडले. चारू
मजुमदार आणि कानू नय्याल यांच्या नेतृत्वाखाली मार्क्सवादी
कम्युनिस्ट पक्षाच्या एका गटाचे ही चळवळ सुरू केली होती. गेल्या
काही वर्षांमध्ये ही चळवळ भारताच्या इतर भागांमध्ये, विशेषतः
आंध्रप्रदेश, बिहार, झारखंड, छत्तीसगड, ओडिशा आणि तेलंगणा
या राज्यांमध्ये पसरली. सशस्त्र संघर्षांद्वारे भारत सरकार उलथून
टाकणे आणि कम्युनिस्ट राज्य स्थापन करणे, हा नक्षलवादाचा
उद्देश आहे. सामाजिक-आर्थिक विषमता सर्वाधिक असलेल्या
प्रांता आणि आदिवासी भागात ही चळवळ विशेष सक्रिय आहे.
नक्षलवादाच्या इतिहासामध्ये श्रीकाकुलमच्या शेतकऱ्यांचे बंड,
पीपुल्स वॉर ग्रुपची स्थापना आणि भारतीय कम्युनिस्ट पार्टी उभी
करण्यासाठी नक्षलवादी गटांचे विलोनीकरण या प्रमुख घटनांचा
सामवेश होतो. हे आंदोलन शांतिप्रियाचे अनेक सरकारी प्रयत्न
होऊनही भारताच्या अंतर्गत सुरक्षितेपुढे माओवादी हे एक मोठे
आव्हान आहे. हा साम्यवादाचा एक प्रकार आहे.

सशस्त्र बंड, जनसमुदाय आणि धोरणात्मक युती यांच्या संयोजनावद्वारे राज्य सत्ता हस्तगत करण्याचा हा सिद्धांत आहे. मलामोबादी त्यांच्या बंडखोरीच्या सिद्धांताद्वारे राज्य संस्थांविरोद्ध प्रचार करतात आणि चुकीची माहिती चर्चेत आणतात. नक्षलवादी गटात प्रामुख्याने भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाच्या सशस्त्र कार्यकर्त्यांचा समावेश आहे. हे क्षेत्र आंध्रप्रदेश, केरळ, छत्तीसगड, झारखंड, मध्यप्रदेश, महाराष्ट्र, ओडिशा, तेलंगणा आणि पश्चिम बंगाल या भारतीय राज्यांच्या सीमावर्ती भागात पसरले आहे. गेल्या पाच

वर्षाभित्थे भारतातील ६० जिल्हे नक्षलमुक्त केल्याचे केंद्रीय गृह मंत्रालयाचे जाहीर केले असून अजूनही ३८ जिल्हे नक्षलग्रस्त आहेत. गडचिरोली हा जिल्हा महाप्रांतीय नक्षलवाद्यांना अड्डा बनला आहे तर चंद्रपूर, गोंदिया, यवतमाळ, भंडारा आणि नांदेड जिल्ह्यांना 'नक्षलप्रवाण क्षेत्र' म्हणून घोषित केले गेले आहे. हे सर्व जिल्हे आप्रदेशीय, छत्तीसगड आणि मध्यप्रदेशच्या नक्षलग्रस्त भारताला लागणूक आहेत.

एखाद्या राज्यात सशस्त्र दलानी कारवाई केल्यास हे नक्षली लगतच्या राज्यांमध्ये पलायन करतात. विविध राज्यांमध्ये कार्यरत असलेले नक्षली गट एकमेकांच्या संपर्कात असल्याने आजवर ही चळवळ तग धरून आहे. १ ऑक्टोबर १९४९ रोजी चिनी कम्युनिस्ट नेते माओ झेडॉंग यांनी पीपल्स रिपब्लिक ऑफ चायना (पीआरसी) ची निर्मिती जाहीर केली. ती माओवादी चळवळीची सुरुवात मानली जाते. ही चळवळ माओवादी विचारसरण- 'चे सर्मथन' करणाऱ्या विविध गटांद्वारे चालवली गेली. ग्रामीण बंड आणि सरकारविरुद्ध जनयुद्ध लढणे, हा या चळवळीचा मुख्य उद्देश होता. माओवाद्यांच्या सशस्त्र शाखेला पीपल्स लिबरेशन गुरिल्ला आर्मी म्हणतात. ती बहुतेक लहान शस्त्रांनी सुसज्ज आहे. क्रांती म्हणजे

एक बंड, हिंसाचाराची कृती; ज्याद्वारे एक वर्ग दुसऱ्या वर्गाला उलथवून टाकतो. माओवादी क्रांतिकारी युद्ध हे जनतेचे युद्ध आहे; ते फक्त जनतेला एकत्रित करून आणि त्यांच्यावर अवलंबून राहूनच लढता येते.

भारतीय कम्युनिस्ट पार्टी हा भारतातील मार्क्सवादी-लेनिनवादी माओवादी प्रतिबंधित कम्युनिस्ट राजकीय पक्ष आणि नक्षली संघटना आहे. या पक्षाची स्थापना २१ सप्टेंबर २००४ रोजी भारतीय कम्युनिस्ट पार्टी (मार्क्सवादी-लेनिनवादी) पीपल्स वॉर (पीपल्स वॉर ग्रुप) आणि माओईस्ट कम्युनिस्ट सेंटर ऑफ इंडिया यांच्या विलीनीकरणाद्वारे झाली. १९६७ पासून पश्चिम बंगालमध्ये कट्टरपंथी माओवाद्यांनी केलेल्या बंडाच्या संदर्भात सीपीआय (माओवादी) यांना अनेकदा नक्षलवादी म्हणून संबोधले जात होते. २००८ पासून बेकायदेशीर कारवाया कायद्यांतर्गत या पक्षावर भारतातील दहशतवादी संघटना म्हणून घोषणा करून बंदी घालण्यात आली आहे. अलिंकडच्या काळात सुरक्षा दलाच्या मोहिमेत १२० नक्षलवाद्यांचा खात्मा झाला आहे. हेच प्रमाण म गील वर्षा २२५ इतके होते. त्यांच्या कारवायादेखील कमी झाल्या आहेत. मार्च २०२६ पर्यंत नक्षलवादाचा समूळ नायनाट करण्याचा विश्वास मुहम्मती अमित शाह यांनी व्यक्त केला आहे. नक्षलींच्या वित्त आणि शस्त्र पुर्ववट्याचे मुख्य स्रोत सरकारला माहित असते तर त्यांनी अथी कराराई केलेली असती, हे विधान कोड्याप्रमाणे वाटत असले, तरी ते खरे आहे.

(पान ६ वर)

ग्रहसंकेत

(रविवार, २३ फेब्रुवारी ते शनिवार, १ मार्च २०२५)

नारायण जगन्नाथ कारंजकर, ज्योतिष भास्कर

ज्येष्ठ पत्रकार, फिल्टर पंपाजवळ, माढा रोड, मु.पो.कुईवाडी, जि.सोलापूर (भ्र. ९४२३७५८४०१)

* रविवार, २३ फेब्रुवारी- संत गाडगेबाबा जयंती, श्री संत प्रल्हादमहाराज बडवे पुण्यतिथी, चिंतामणी महाराज पुण्यतिथी आरग, भैरवनाथ यात्रा भूदरगड, म्हस्कोबानाथ जोगेश्वरी देवी यात्रा गोपाळवाडी, मुक्ताबाई यात्रा कोथळी * सोमवार, २४ फेब्रुवारी- विजया एकादशी, मुद्रण दिन, सिद्धेश्वर यात्रा टोके, लक्ष्मीनारायण सप्ताह जागर पुंगाळ (राधानगरी) * मंगळवार, २५ फेब्रुवारी- भौमप्रदोष, अवतार मेहत्वाबा जयंती, निरंजन नाम सप्ताह ढवळी (मिरज), देव काज्रोबा उत्सव अरोंद्रा (सावंतवाडी) * बुधवार, २६ फेब्रुवारी- महाशिवरात्री, शिवपूजन (रात्री २४:२७ ते २५:१६) स्वातंत्र्यवीर सावरकर पुण्यतिथी, कणकेश्वर यात्रा देवगड, कलेश्वर जत्रा नेरूर (कुडाळ) * गुरुवार, २७ फेब्रुवारी- दर्श अमावस्या, युगादि, अन्वाधान, मराठी भाषा गौरव दिन, बाळसिद्ध यात्रा घोगाव (कराड), माणकेश्वर यात्रा सुरुल (सांगली), कुरुंदवाड यात्रा, बसवेश्वर यात्रा दिग्रज (मिरज), रामतीर्थ यात्रा आजरा, श्री वाघेश्वर यात्रा मांडवगड * शुक्रवार, २८ फेब्रुवारी- इष्टी, राष्ट्रीय विज्ञान दिन, गोकर्ण महाबळेश्वर रथोत्सव, महाकाली देवी यात्रा कुंभार्ली, संत निळोबाराय यात्रा पिंपळनेर ता. पारनेर, फाल्गुन मासारंभ, व्यंकनाथ जागर सोळांकूर, रामेश्वर भंडारा ऐतवडे बुद्रुक * शनिवार,१ मार्च- चंद्रदर्शन, रामकृष्ण जयंती, उत्तरेश्वर यात्रा केम (करमाळा), भीमाचा उत्सव सामानगड, बिरदेव यात्रा वाशी (करवीर), मल्हारी माणकेश्वर यात्रा पेट (इस्लामपूर)
मुहूर्त:- * साखरपुडा- १ मार्च (११ नंतर) * बारसे- २५ फेब्रुवारी (१३ पर्यंत), १ मार्च (११ नंतर) * गृहप्रवेश- १ मार्च (११ नंतर)

	मेघ :- नव्या विचारांना चालना मंगळवारी लाभस्थानात होणारी बुध-शनीची युती यांत्रिक क्षेत्रात प्रगती करणारी आहे. आर्थिक उत्कर्षाच्या संदर्भातील अंगीकृत कार्यात समाधानकारक घटना घडतील. नव्या विचारांना चालना मिळेल. कौटुंबिक जीवनात सामंजस्याने रहावे. एखाद्या भावंडाबाबत चिंता राहील. सर्व बाबतीत जपून असावे. शुभ ता. २४, २५, १ मार्च
--	--

	वृषभ:- अपेक्षित संधी कर्मस्थानात होणारी बुध-शनीची युती माहिती तंत्रज्ञान, गृहनिर्माण अशा क्षेत्रात नव्या संधी लाभतील. आत्मविश्वास वाढवणार्या घटना घडतील. बोलून वाद वाढवू नका, अनावश्यक खर्चही टाळावेत. आर्थिक प्रगती चिकाटीने होईल. अपेक्षित संधी लाभणार आहे. गुंतवणूक विचाराने करावी. अपेक्षित प्रगती होईल. शुभ ता. २५, १
--	---

	मिथुन:- सामंजस्याने रहावे भाष्यस्थानातून होणारी बुध- शनीची युती अपेक्षित प्रगती करणारी आहे. उत्साहाने कामे मार्गी लागतील. कौटुंबिक जीवनात सामंजस्याने रहावे. धार्मिक, सामाजिक कार्यात पुढाकार घ्याल. उण्णतेपासून त्रास होईल, काळजी घ्यावी. अडचणीतून मार्ग निघत जाईल. अपेक्षित घटना घडतील. चिंता नको. शुभ ता. २३, २५
--	--

	कर्क:- खर्चाचे प्रसंग वाढतील अष्टमातील रवी- बुधामुळे धार्मिक व्यवहार विचाराने करावेत. शारीरिक तक्रारीची वेळीच दखल घ्यावी. खर्चाचे प्रसंग वाढणार आहेत. ज्ञानदान, बँक, विमा अशा क्षेत्रात समाधानकारक घटना घडतील. संततीबाबत शुभ घटना घडतील. नव्या संधी विचाराने स्वीकाराव्यात. नोकरीत वरिष्ठांची मर्जी राखावी. शुभ ता. २३, २५
--	---

	सिंह:- संघर्षातून प्रगती सप्तमात होणारी बुध-शनीची युती यांत्रिक क्षेत्रात प्रगती करणारी आहे. कर्मस्थ गुरुमुळे मनासारख्या संधी लाभतील. लाभ उठवावा. आर्थिक नियोजन लाभदायक ठरेल. योजलेल्या कामांना गती मिळेल. आहार, विहारकडे दुर्लक्ष करू नका. संघर्षातून प्रगती साधता येईल.घाईने कोणतेही निर्णय घेऊ नका. नव्या ओळखी लाभदायक ठरतील. शुभ ता. २४, २५
--	--

	कन्या:- निराश होऊ नका षष्ठ्यात होणारी बुध-शनीची युती कार्यक्षेत्रात मनासारख्या घटना घडविणारी आहे. नोकरी व्यवसायात प्रगती साधता येईल. कौटुंबिक जीवनात एखादी अप्रिय घटना घडली, तरी लगेच निराश होऊ नका. कोणताही अन्याय सहन करू नका. आपल्या पावलांखालीच चांगला मार्ग असेल, तर कसली चिंता करू नका. नव्या कामांना गती देता येईल. अडचणीतून मार्ग निघेल. शुभ ता. २३, १
--	---

▶ पान ४ वरून

नक्षलवादमुक्तीच्या दिशेने ठोस वाटचाल

शस्त्रे भारतातून येत असतील तर ती भारतीय आयुध निर्माणीतूनच यायला हवी होती आणि भारतीय लष्कर असे काहीही खपवून घेणार नसल्याने ही गळती यापूर्वीच शोधायला हवी होती. दहशतवादी आणि नक्षलवाद्यांकडून जप्त केलेल्या शस्त्रास्त्रांची माहिती घेतली तर ही शस्त्रास्त्रे परदेशी बनावटीची आहेत, काहींची नेपाळ/म्यानमारमधून तस्करी केली जाते तर काही पोलिस आणि सर्वसामान्यांकडून लुटली जातात. स्थानिक खाण संस्थांकडून आयर्‍हंडीसाठी स्फोटके मिळविली जातात. जीपीएससारख्या सहायक घटकांची नेपाळमधून तस्करी करतात. हल्ल्यात हुतात्मा झालेल्या पोलिसांकडून शस्त्रेही लुटली जा-तात. दहशतवादी गटांप्रमाणेच नक्षलवाद्यांमध्येही स्लिपर सेल असतात. त्यांच्याद्वारे सर्व आवश्यक शस्त्रे आणि दारूगोळा पुरवला जातो. हे स्लिपर सेल अवैध पुरवठादारांकडून शस्त्रे खरेदी करण्यासाठी काळ्या पैशाचा वापर करतात. त्यामुळे त्यांचा शोध घेणे पुन्हा कठीण मिळेल. या आयुधनि कजात काही नक्षलवादी जंगलात लपून बसत नाहीत. ते आपले जीवन इतरांसोबत सामान्यपणे जगतात, योजना तयार करतात आणि त्याची अंमलबजावणी करतात. प्रत्येक नागरिक नक्षलवादी असल्याचा प्रश्न उपस्थित करणे सरकारला अवघड आहे. त्यामुळे आपल्यामधील नक्षलवादी ओळखले जात नाहीत, तोपर्यंत त्यांना लक्ष्य करणे कठीण आहे. भारतीय सुरक्षा एजन्सी त्यावर काम

	तुला:- चांगल्या संधी लाभतील पंचमात होणारी बुध- शनीची युती आर्थिक प्रगती करणारी आहे. कार्यक्षेत्रात चांगल्या संधी लाभतील. नव्या कामांना गती मिळेल. आर्थिक कारणांवरून लांबणीवर पडलेली कामे आता मार्गी लागतील. आहार, विहाराकडे दुर्लक्ष करू नका. नव्या योजना साकार करता येतील. अडचणी सुटत जातील. शुभ ता. २५
---	---

	वृश्चिक:- नव्या कामांना गती सुखस्थानात बुध- शनीची होणारी युती लाभदायक ठरेल. कौटुंबिक जीवनात समाधानकारक घटना घडतील. फार दगदान करू नका. अडचणीतून मार्ग निघत जाईल. नव्या कामांना गती देता येईल. महत्त्वाचे निर्णय विचाराने घ्यावेत. लोभाचे प्रसंग टाळायला हवेत. फसवणूक संभवते. कलागुणांचा विकास होईल. शुभ ता. २५
---	--

	धनु:- निराशा दूर करावी पराक्रमस्थानी होणारी बुध- शनीची युती लाभदायक ठरणारी आहे. उद्योग व्यवसायात प्रगतीच्या संधी लाभतील. अडचणीतून मार्ग निघत जाईल. कौटुंबिक जीवनात आपलाच हेका पुढे चालू ठेवू नका. सामंजस्याने रहावे लागेल. कोणत्या ना कोणत्या कारणावरून आलेली निराशा वेळीच दूर करावी. प्रतिकूलतेवर मात करावी लागेल. चिंता टाळावी. शुभ ता. २४, २५
---	---

	मकर:- नव्या विचारांना चालना धनस्थानी होणारी बुध- शनीची युती आर्थिक कामे यशस्वी करणारी आहे. नव्या विचारांना चालना मिळेल. सुसंधीचा लाभ उठवावा. संतती संबंधात शुभ घटना घडतील. प्रगतीच्या संदर्भातील अनुकूलता वाढत जाईल. शुभ ता. २४, २५
---	--

	कुंभ:- शुभ फलदायी वाटचाल आपल्या राशीतच बुध- शनीची युती मंगळवारी होत आहे. त्यामुळे उद्योग व्यवसायात मनासारख्या घटना घडतील. चिकाटीने केलेली वाटचाल शुभ फलदायी ठरेल. नव्या विचारांना चालना देता येईल. अस्थावर प्रश्न सुटत जातील. अपेक्षित संधी लाभतील. आत्मविश्वास वाढत जाईल. सुसंधीचा लाभ उठवावा. शुभ ता. २५
---	---

	मीन:- विश्रांतीची गरज भासेल व्यायात बुध- शनीची युती होत आहे. त्यामुळे आर्थिक व्यवहार विचाराने करावेत. कामाचा व्याप फार वाढवू नका. विश्रांतीची गरज भासेल. अपेक्षित संधी पारखून घ्या. आहार विहारकडे दुर्लक्ष करू नका. वादाचे प्रसंग टाळावेत. कामाचा फार व्याप वाढवू नका. सरकारी कामे चिकाटीने होतील. उत्साहवर्धक घटना घडतील. चिंता नको. शुभ ता. २४, २५
---	---

!! शुभ भवतु !!

आश्विन

आलीचा बटवा
नावायण कावंजकव
भ्र. ९४२३७५८४०१

वि **विध भाषी नावे:-**
बाभळीस संस्कृत- बबुल, हिंदी-बबुल, गुजराती- बावळ, मराठी- बाभूळ, कानडी- करजाली, बंगाली- बाबुलगाय इंग्रजी- इंडियन गम ट्री, लॅटिन-अकेसिया, अरेबिया अशी विविध भाषेत नावे आहेत.
बाभूळ सवंत्र येणारी वनौषधी वनस्पती असून साल, पान, शेंगा, डिक आदी उपयुक्त आहेत. तुरट व ग्राहक असे बाभळीचे गुणधर्म आहेत. आपल्याकडे शेताच्या बांधावर, शेतात ही झाडे मोठ्या प्रमाणात दिसतात. बाभळीचा डिक व काट्यामुळे ती सर्वपरिचित अशी आहेत. डिकाचे लाडू शक्ती आणण्यास उपयुक्त असतात हे सर्वांना माहीत आहे. पण ज्या बाभळीच्या झाडाचा हा डिक असतो त्याचे आणखी अनेक औषधी उपचार घरीही करता येण्यासारखे असतात. त्याची कित्येकांना माहिती नसते.
बाभळीची साल, बाभळीची काडी, शेंग, लाकूड, पाने, मूळ प्रत्येकी मनुष्याच्या शरीरधारणेस उपयोगी आहे. दात घट्ट होतात, तोंड स्वच्छ होते, वीर्यवर्धक, पुष्टीकारक वगैरे गुणही या वनस्पतीच्या अंगी आहेत. सरपण म्हणून आपण याचा फार उपयोग करतो, परंतु सरपणाशिवाय या वनस्पतीचे गुणधर्म पडताळून पाहिले असता आपण जीवनात याचा अधिक वापर केला पाहिजे.

बाभळ कडू, मधुर, स्निग्ध, शीत. उष्ण व तुरट असून आम व रक्तातिसारनाशक, ग्राहक व कफ खोकला, पित्त, दाह, वायू, प्रमेह याचा नाश करत. तसेच बाभूळ अर्श (मूळव्याध) नाशक, दाहनाशक आहे.

औषधी उपयोग:-

हाडे अनेक तऱ्हेने मोडतात. प्रत्यक्ष दोन तुकडे होणे, हाडास चीर पडणे, हाडास बळ येणे, सांधे निवळणे वगैरे यामध्ये हाडाचा चूर झाला असता, चीर पडली असता व हाडाचे दोन तुकडे झाले असता बाभळीच्या बियांचा फार उपयोग होतो.

बाभळीच्या बियांचे वस्त्रगाळ चूर्ण मध व तूप याबरोबर खावे किंवा बाभळीचा वाळलेला डिक आणून त्याची चांगली बारीक पूड करावी. त्या पुडीएवढे सभमाण उत्तम साजूक तूप घेऊन त्यामध्ये तो डिक भिजू द्यावा व त्यात चवीपुरती साखर घालावी. ते मिश्रण सकाळी व सायंकाळी शक्तिमानाप्रमाणे घेत जावे. त्यामुळे मोडलेले हाड जोडले जाते व हाडे पूर्ववत होतात. सांधा निवळलेल्या व्यक्तीने हा कच्चा डिक अवश्य खावा. त्यामुळे हाडे ब्रजासारखी कठीण होतात.

मुखपाक:- वरचेवर तोंड येणे, तोंडास तिखट लागू देत नाही, तोंडास चट्टे पडतात, सोलल्यासारखे होते, चव नाहीशी होते, हिरड्या सुजतात, क्वचितप्रसंगी त्यातून रक्त येते. अशावेळी बाभळीच्या आंतरसालीचा काढा करून सकाळी व संध्याकाळी दोन वेळा गुळण्या कराव्या. त्यामुळे मुखासंबंधीच्या तक्रारी नाहीशा होतात.

नेत्रविकार:- डोळ्यातून सारखे पाणी येते, ते पाणी चिकट असते. डोळ्यात केव्हातरी टोचल्यासारखे होते. डोळे जड होतात, फार खाज सुटते. चैन पडत नाही. खुपऱ्या होतात, अशा अवस्थेत बाभळीचा पाला व जाईचा पाला यांचा रस काढून दिवसातून दोन वेळा या रसाचे थेंब डोळ्यात घालावे. आराम वाटतो.

पोटशूल:- जेवण झाल्यानंतर दोन तासांनी अनेक लोकांना पोट दुखण्याची सवय असते. बारीक पोट दुखते, मलमूत्र साफ होत नाही, तोंडास पाणी सुटते, चैन पडत नाही, भुकेचे प्रमाण कमी होते अशावेळी बाभळीची आंतरसाल आणून त्याचा रस काढावा व तो रस दोन चमचे व त्यात आदमोरे दही चार चमचे घालून ते मिश्रण दिवसातून दोन वेळा घेत जावे.

शक्ती येण्यासाठी... अनेक व्यक्तीच्या अंगातील शक्ती आपोआप कमी होते, कंबर दुखू लागते, काम करण्याचा उत्साह नाहीसा होतो, चालून आल्यानंतर हातापायास गोळे येतात. अशा वेळी बाभळीच्या शेंगा घ्याव्या. त्यांचा फडक्यात घालून रस काढावा. १-२ चमचे रस एक कपभर दुधात थोडी साखर घालून रोज घेत जावा. त्यामुळे शक्ती वाढून वीर्यदोष नाहीसा होतो.

अनेक स्त्रियांचे अंगावर तांबडे जाते. त्यामुळे अशक्तपणा येतो, कंबर दुखते, सर्व अंगास केव्हातरी खाज सुटते, तोंड व ओठ पिवळे दिसू लागतात. अशावेळी बाभळीच्या वाळलेल्या शेंगा एक तोळा, कोवळे जमिनीवर पडलेले बाळहिरडे एक तोळा, सावरीची साल एकतोळा, ज्येष्ठे मध एक तोळा या

▶ पान २ वरून

संत ज्ञानेश्वरांचा ज्ञानमूल्या विद्याख

अ) श्रद्धाश्रद्धा वल्लभ ते ज्ञानंतत्परः संयतेन्दियाः। ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमश्चरन् नाशधगच्छति॥१२॥ (गीता ४/३९) ज्या व्यक्तींकडून ज्ञानप्राप्ती करून घ्यायची त्यांच्यावर अपार श्रद्धा, निष्ठा असल्याशिवाय ज्ञान मिळणार नाही. श्रद्धाळू तो ज्ञान पावे हेतु जाण। पूर्ण समाधान जाणपासी निरतः॥१॥ जो का इंद्रियात आणितु हारतो। आणि ब्रह्मत्वाते तत्पर जो॥१२॥ ज्ञानास पाऊनी शांतिस घेउनी। बैसेन गमवनी म्हणे तुका ॥३॥ (संत तुकारामांचे गीता अभंग २०१)

आ) तत्परता- सेवा करण्यासाठी तत्पर असावे लागते. ज्ञान ग्रहणासाठीमुझा अत्यंत तत्परता आवश्यक आहे. आळस न करता अत्यंत सावधानता असावी लागते. हा दुसरा उपाय आहे.

इ) इंद्रिय संयम- साधकाची दशा उदास असावी। उपाधी नसावी अंतबाही ॥१॥ लोलुप्यता काय निद्रेते जिणावे। भोजन करावे परमित ॥२॥ एकांती लोकांती स्त्रियांशी भाषणा। प्राण गेल्या जाण बोलो नये ॥३॥ तुका म्हणे ऐशा साधनी जो राहे। तोचि ज्ञान लाहे गुरुकृपा ॥४॥ (तु. गा. २७२४) ज्ञानप्राप्तीसाठी तिसरा महत्त्वपूर्ण उपाय म्हणजे साधक हा इंद्रियसंयमी असणे आवश्यक आहे. विषयाच्या अधीन असणाऱ्या मनुष्यास कधीही ज्ञानप्राप्ती होऊ शकत नाही आणि कदाचित झालीच तर ती त्यास पचवताही येणार नाही. आत्मज्ञान प्राप्तीसाठी साधकाने कोणते उपाय करावेत, हे संत तुकारामांनी सांगितले आहे. त्यामुळे खात्रीने ज्ञानप्राप्ती होते.

क) स्त्रियांशी संभाषण टाळावे. ख) अल्प आहार असावा. ग) झोपेवर नियंत्रण असावे. घ) अंतर्बाह्य उपाधी डोक्यात नसावी. च) इंद्रियावर सावधानीपूर्वक विजय मिळवावा. छ) लोकांमध्ये विनाकारण बसू नये. ज) अभ्यासाचे ठिकाण आश्रम, गुहा, निर्गारम्य असे ठिकाण असावे. झ) जास्त बोलू नये. ट) वेळेचे नियोजन असावे. ठ) गुरुकृपा प्राप्त करावी. ज्ञानाचे महत्त्व जीवनकल्याणासाठी जे ज्ञान आवश्यक आहे ते ज्ञान प्राप्त होण्यामध्ये तीन अडथळे किंवा प्रतिबंध प्रामुख्याने येतात. त्यामुळे परमसाक्षात्कार होत नाही.

ते तीन प्रतिबंध असे १) वर्तमान प्रतिबंध २) भूत प्रतिबंध ३) भावी प्रतिबंध. हे प्रतिबंध येऊ नये त्यासाठी संत तुकारामांनी साधकाची आचार संहिता सांगितली आहे. ती अशी निवांहापुरते अन्न आच्छादन। आश्रमासी स्थान कोपी गुहा॥१॥ कोठेही चित्तासी नसावे बंधन। हृदयी नारायण साठवावा॥१॥ नये बोलो फार बैसो जनामधी। सावधान बुद्धी इंद्रियेदमी ॥२॥ तुका म्हणे घडीघडी न सांधावी। त्रिगुणाची गोवी उगवूनी ॥३॥

१) वर्तमानप्रतिबंध- पंचदशीकार श्रीमद्विद्यारण्यास्वामी यांनी ध्यानदीप प्रकरणामध्ये वर्तमान प्रतिबंधाबद्दल अशी व्याख्या मांडली आहेप्रतिबन्धो वर्तमानो विषयासक्ती लक्षणः पज्ञामाघं कुतकश्चवपययदुराग्रहः ॥४३॥ (पंचदशी-ध्यानदीप) क) विषयासक्ती ख) बुद्धिमांधं ग) कुतक घ) विपरीत दुराग्रह असे विविध प्रकारचे वर्तमान प्रतिबंध आहेत.

तरुण भारत

बाभळीचे औषधी उपयोग

सर्वांचे चूर्ण करावे व ते गाईचे दुधातून रोज घेत जावे. स्त्रियांचा हा धुपणीचा विकार नाहीसा होतो.

मलबद्धता:- नियमित शौचास होत नाही. त्यामुळे अस्वस्थता वाटते, बारीक पोट दुखते, मनास अस्वस्थता वाटते, भूक लागत नाही, अत्रावर वासना नसते. अशावेळी रोज बाभळीच्या शेंगा ताज्या मिळाल्यास चांगल्या नाहीतर सुकलेल्या चालतील. त्यामध्ये एक पावशेर पाणी घालून एक अष्टमांश काढा करावा. त्यामध्ये थोडे जायफळ व थोडे ज्येष्ठे मधाचे चूर्ण घालून तो काढा घेत जावा. यावर शक्य तर विडा खावा.

डोळ्यांची आग:- काहीवेळा नुसती डोळ्यांची आग होते, डोळे ऊन झाले आहेत असा भास होतो, डोळ्यांना हात लागू देत नाही, डोळे सुजल्यासारखे होतात, डोळे मिटून बसावे, असे वाटते. अंधारात रहावे, असे वाटते. अशावेळी बाभळीचा पाला बारीक वाटून त्याची दामी करावी व ती डोळ्यावर ठेवावी. पट्टी थोडावेळ बांधावी. त्यामुळे डोळ्यांची आग व जळजळ कमी होते.

आम्लपित्त:- घशात जळजळते, वांती झाल्याशिवाय चैन पडत नाही, छातीत जळजळते, तोंडास चिकटपणा येतो, झोप येत नाही, वांतीमध्ये खारट, तुरट असे पित्त पडते. त्यामुळे अन्ननलिकेचा दाह होतो. अशा वेळी बाभळीच्या कोवळ्या पाल्याचा काढा करावा व त्यामध्ये आंब्याचा चीक अर्धामास घालून ते मिश्रण रात्री चंद्रप्रकाशात ठेवून सकाळी साखर घालून घेत जावे, आराम वाटतो.

व्रणारव:- काहीवेळा शरीरावरील व्रण लवकर बरे होत नाहीत. अशावेळी बाभळीच्या वाळलेल्या पाल्याचे चूर्ण त्या जखमेवर बसवावे म्हणजे जखम बरी होते.

प्रमेह:- वारंवार लघवीस जाणे, लघवीला घाई होणे, अशक्तपणा वाटणे, कंबर दुखणे, हातापायामध्ये ताकद नाही असे वाटणे यावर बाभळीचे कोवळे अंकुर आणून बारीक वाटावे व त्यामध्ये पाणी घालून ते मिश्रण घेत जावे, आराम वाटतो.

प्रसुतीनंतर अशक्तपणा:- स्त्रियांना प्रसुतीनंतर डिकवडा (डिकलाडू) खावयास देतात, हे सर्वांना माहीत आहेच. प्रसुतीनंतर अंगातील रक्ताचा खाव बराच झाल्यामुळे एक प्रकारचा अशक्तपणा आलेला असतो. शक्ती कमी होते, कामाचा उत्साह नसतो, फार काम होऊ शकत नाही. उत्तम बाभळीचा डिक बारीक करावा व साजूक तुपात तो तळावा. तळल्यावर लाहीसारखा फुलतो. असा तळलेला डिक एक पावशेर घ्यावा. त्यामध्ये ५ तोळे बदामाचे बी, ५ तोळे खारीक, १० तोळे खोबे, चारोपी ६ तोळे, ५ तोळे खसखस, जायफळ पाव तोळा, शक्य तर पिस्ता ३ तोळे घ्यावेत.

खसखस व खोबरे भाजून घ्यावे. नंतर हे सर्व मिश्रण साखरेशिवाय एके ठिकाणी करून साखर अगर गूळ आपल्या चवीप्रमाणे घेऊन लाडू करून ठेवावे. हे लाडू रोज सकाळी व सायंकाळी खाऊन वर दूध घ्यावे. अशक्य प्रकृतीच्या व्यक्तीसही हे लाडू पुष्टिदायक आहेत. नुसता कच्चा बाभळीचा डिक एक पावशेर व साखर पाऊण पावशेर घेऊन ते मिश्रण साजूक तुपात भिजत ठेवावे. शक्तीप्रमाणे हा कच्चा डिक पोटात घेतल्यासही शक्ती वाढते.

बाभळीचे दंतमंजन:- दंतमंजन ही एक आवश्यक बाब होऊन बसली आहे. असे दंतमंजन आपण घरीच तयार करावे.

दातासंबंधीच्या सर्व तक्रारी नाहीशा होतात. बाभळीची आंतरसाल वाळलेली ५ तोळे, जायफळ दोन तोळे, बकूळ आंतरसाल पाच तोळे, लोध पाच तोळे, सैधव एक तोळा. या सर्वांचे वस्त्रगाळ चूर्ण करून एका बाटलीत भरून ठेवावे व रोज याने दंतमंजन करावे. मुखशुध्दी होते व जिभेस चव येते. नुसत्या बाभळीच्या काडीने मंजन केले असताही दात घट्ट व मजबूत बनतात.

क) विषयासक्ती - अभ्यास करताना मन सैरावैरा पंचविषयांकडे धावत असते. त्यामुळे ते एकाग्र न होता नेहमी अस्वस्थ राहते. पंचविषयांची मनामध्ये आवड हा मोठा प्रतिबंध आहे.
ख) बुद्धिमांध - बुद्धी तीव्रता अतिमंद असणे. बुद्धीच्या मंदपणामुळे ज्ञानाचे वेगाने ग्रहण होत नाही. ग) कुतक - अर्थाचा अनर्थ करणे, अयोग्य विचारसरणीचा वापर करणे. घ) विपरीत दुराग्रह - हट्टीपणामुळे स्वतः च्याच मनाने तर्कबुद्धी लावून आत्मा हाकताव भोक्ता आहे असे समजणे. एकनिष्ठा नसणे अशा प्रकारच्या वर्तमान प्रतिबंधामुळे ज्ञानास अडथळा होतो यामुळे ज्ञानाची निवृत्ती होत असते. शमाद्यैःश्रवणाद्यैश्चतत्रतत्रोषचतैः क्षयम्। नीतेऽस्मिन्प्रतबन्धेऽतः स्वस्य ब्रह्मत्वमश्रुते ॥१६॥ (पंचदशी-ध्यानदीप ४४) विषयासक्ती या प्रतिबंधाचा नाश शमादी सहा साधनांनी होतो. बुद्धिमांध या प्रतिबंधाचा नाश सत्यास्त्र श्रवणाने होतो. कुतकाचा मनाने नाश होतो व आत्माकता आहे, जगत सत्य आहे इ. विपरीत दुराग्रहाचा नाश निदिध्यासनाने होतो. अशा प्रकारच्या उपायांचे अनुष्ठान केल्यास वर्तमान प्रतिबंधांचा नाश होतो. त्यामुळे आत्माच ब्रह्म आहे, असा साक्षात्कार होतो.

२) भूतप्रतिबंध अतितेनापि महिषीस्नेहेन प्रतिबंधतः । भिक्षुस्तत्त्वं वेदेति गाथा लोकेप्रगीत्ये ॥१७॥ (पंचदशी-ध्यानदीप ४१) रातकाळातील महिषीवरील प्रे्रामुळे ही प्रतिबंध होतो व भिक्षूस तत्त्वज्ञान प्राप्त झाले नाही, अशी दंतकथा भूतप्रतिबंधाच्या स्पष्टीकरणात दिली आहे. तात्पर्य असे निघते की, भूतकाळात घडलेल्या घटनांचा अभ्यासाच्या वेळी काहू माजतो. सारख्या वेगवेगळ्या आठवणी येतात. त्यामुळे चित्त विचलित होते. याला भूत प्रतिबंध म्हणतात. साक्षात्कारासाठी साधना करणाऱ्या साधकाने ध्यान करून भूत प्रतिबंध घालवावा.
३) भावी प्रतिबंध आगामी प्रतिबंधश्च वामदेवे सप्तम रतः । एकेन जन्म नाष क्षणोभर सत्य त्रिजन्मभिः ॥१८॥ (पंचदशी-ध्यानदीप ४५) आगामी प्रतिबंध वामनदेवाच्या ठायी उदाहरणासाठी सांगितला आहे. तो वामनाच्या एकाच जन्मात क्षीण झाला. भरताला त्यासाठी तीन जन्म घालवावे लागले. भावी किंवा आगामी प्रतिबंधामध्ये हा पुढच्या जन्मास कारण घडणारा आहे. हा प्रतिबंध प्रारब्ध कर्माचा शेष असतो. प्रारब्ध कर्म भोगल्यावाचून संपत नाहित. आत्म साक्षात्कारासाठी हे प्रतिबंध दूर केल्याशिवाय आत्म साक्षात्कार प्राप्ती शक्य नसते.

४) ज्ञानाची महती पावले पावले तुझे आम्हास व । दुजा नको भाव होऊं देऊं ॥११॥ जेथे तेथे देखे तुझीच पाउलें । त्रिभूवन संचले विठ्ठलागा ॥१॥ भेदाभेद भनं भ्रमाचे संवाद । आम्हा नको वाद त्यांशी देऊ ॥२॥ तुका म्हणे अणु तुजविण नाही । नभाहूनि पाहीं वाड आहे ॥३॥ (तु. गा. ३७) कर्मांमुळे किंवा उपासेमुळे मोक्षप्राप्तीचा हेतू साध्य होत नसून केवळ ज्ञानामुळेच आत्म साक्षात्काराचा हेतू सफल होऊ शकतो, असा वेदांत शास्त्रांनीही मुख्य सिद्धांत मांडलेला आहे.

धै यं म्हणजे भीतीला विरोध, भीतीवर मात! आपण बरोबर आहोत याची खात्री असेल तू कधीही घाबरायचे नसते. भयाचा अभाव म्हणजे धैर्य नसून उधे के आणे जीत हें असं स्वतःला बजावणे म्हणजे धैर्य असते. शरम, लजा, अपमान यांच्या भयापलीकडे जाऊन स्वतःच्या चुका मान्य करणे, वेड्यावाकड्या कृत्याचा कबुलीजबाब देणे, अन्यायाविरुद्ध आवाज उठविणे, पाप नाकारणे आणि अविवेकी आज्ञांचे पालन नाकारणे या साऱ्यांसाठी नैतिक धैर्य आवश्यक असते. शत्रूविरोधात उभे राठकण्यापेक्षा मित्रांविरोधात उभे राठकणे अधिक अवघड असते. विस्मन चर्चित म्हणतो- नैतिक धैर्य म्हणजे उभे राहून बोलायलातकेच बसून शांतपणे ऐकणे!

धोरादत्तपणाचे प्रदर्शन करण्याची संधी वाचकां
येत असते. कधीकधी स्पष्टपणे बोलून राकणे
गोपनीयतेचे असते. आणि केव्हा केव्हा स्वसंरक्षणाचा
(उदा- प्रमाणितपणा, आदर्भावे) धैर्याचे प्रदर्शन
आवश्यक असते. संशोधनात बनावट कागदपत्र
समाविष्ट केलीत तर त्याविरुद्ध तक्रार करायची नाही
का? कार्यस्थळावर लैंगिक छळाची बातमी कानी
आली, आणि त्यामध्ये आपल्या मित्राचा हात आहे, हे
कळल्यावर गप्प बसायचे का? पहिल्याच बैठकीच्या
वेळी एखादा सभाध्यक्ता वाचनेवर विवशित
विनोद करत असेल तर त्याला कसे हाताळायचे- गप्प
बसून की निषेध नोंदवून की देणगी नाकारून? हे आणि
असे अनेक दैनंदिन प्रसंग महत्वाच्या आणि तीव्रतेच्या
दृष्टीने वेगवेगळे असतात पण प्रतिसाद एक समान असणे
शकते- नापसंती दर्शविणे यासाठी आक्षेप नोंदविणे,
खुलासा मागविणे किंवा गप्प राहणे. नेतृत्वासाठी
धैर्याची परीक्षा दोन प्रश्नांमध्ये समाविष्ट असते- माझ्या
संस्थेत मी सचोटी, एकनिष्ठा कशी राखू शकेन?
आणि प्राप्त परिस्थितीत वेळ आली तर नैतिक धैर्याचे
प्रदर्शन मी कसे करू शकेन? योग्य कसे वागायचे याचे
शिक्षण नेतृत्वाला अवगत असायला हवे.

प्रभावी नेतृत्वाला जर मनोर्धेयाचे उदाहरण समोर ठेवायचे असेल तर चार प्रकारे त्यांना संस्थेतील वातावरण बदलता येऊ शकते-

- (१) निष्ठा आणि सचोटीला सर्वोच्च प्राधान्य (२) वैचारिकतेला प्रोत्साहन (३) आज्ञापालनातील कच्चे दुवे कमी करणे (४) धैर्यवान अनुयायी विकसित करणे

प्रभावों आणि नैतिक नेतृत्वाला या गुणाने प्रदर्शन करावे लागते. अर्ज नैतिक अथवा बेकायदेशीर कृत्यांमध्ये नेतृत्व गुंतेले असले तर पाठीराखे सत्याच्या बाजूने कसे उभे ठाकतील? आपले वर्तन आणि कृती नैतिकतेच्या नीतिमूल्यांशी मिळत्या जुळत्या असल्यात. तेथे पारदर्शकता हवी असते. मगच हाताखालची माणसे प्रामाणिकपणे आणि विश्वासाहर्तेने दिलेल्या जबाबदाऱ्या पार पाडतात. अवघड, परीक्षा घेण्याऱ्या प्रसंगाना नेतृत्व कसे तोंड देते याकडे सहकाऱ्यांचे लक्ष असते, माणसाची निवड कशी केली जाते, संस्थेत कर्मचाऱ्यांना कसे वागविले जाते, पदेव्रती अथवा पातितोषिकाच्या निवडीचे निकष काय असतात आणि ते पाळले जातात का याकडे सगळेजण भिंगातून बघत असतात. कृती नेहमी शब्दांच्या महात्वाची ठरते संस्थेत. असे पटक संस्थेची संस्कृती ठरवीत असतात.

आपल्याला अपेक्षित असलेल्या वर्तनाची पेरणी आणि मशागत नेतृत्वाने सातत्याने कराव्याची असते. आपले सहकारी अपेक्षित असलेल्या वर्तनाच्या पातळीवर पोहोचत नसतील तर त्यांना त्यासाठी उदाहरदायी धरण्याचे बळही असायला हवे. अपरधर्ष नेहमी नैतिकतेच्या तळाजवळ तोलावे. कोणत्या वर्तनाचे कौतुक

नैतिक धैर्य

सकारात्मकतेचे तत्वज्ञान २५५

होते आणि कोणत्या कृती शिक्षेस पात्र ठरतात याचे सूक्ष्म निरीक्षण सगळे करता असतात आणि त्यावरून संवेदने वागणूये याचेही अंदाज बांधत असतात.

समजा आकाररेडस विभागातील एका कर्मचाऱ्याला आढळले की एका व्यवस्थापकाचे गैरकृत्य संस्थेत भोगविले जात आहे या उलट लबाडी करणाऱ्या कारकunaवर शिस्तभंगाची कारवाई केली जात आहे तर मग संस्थेचे नैतिक आलेख सातठाला जाईल. याच्याआसतात असं आढळून आले आहे की - गैरकृत्य करणारी व्यक्ती आणि ते निदर्शनास आलेली व्यक्ती यांच्यात पडणारे अंतर जितके अधिक असते तितकी त्या व्यक्तीविरुद्ध कारवाई होण्याची शक्यता कमी असते. त्यामुळे अधिकारी उरंउट अशी संज्ञा आहे. आलेख.

शिक्षण आणि इतर क्षेत्रांमध्ये जिथे शैक्षणिक अर्हता, सामाजिक-आर्थिक बंध यांना अधिक जोखले जाते, तिथे ही उरंउट ठळकपणे नजरेत पते. खरंतर जिथे विषयमत अस्तित्वात असेल तिथे सर्व घटकांना बळी देत मतदारपंथी समान संधी द्यायला हवी. काही अस्वीकार्य नजरेस पडलं तर बोलायची मुभा सर्वांना हवी. इतकेच नव्हे तर सुधारणा करण्याच्या प्रयत्नांना पद, हवा, अधिकार विसरून सगळ्यांनी एकत्रितपणे हातभार लावण्याला हवा, अशा प्रयत्नांचे कौतुक करण्याला हवे.

गटविचार

अनामिक राहायचे असेल, आपली ओळख जाहीर न करता प्रामाणिक मत मांडायचे असेल आणि तेही न करता प्रभावी ठरतो. बरेचदा बैठकित असला असून अनुभव येतो की एखाद्या निर्णयाशी आपली सहमती नसते आणि काही वेगळे मत मांडायचे असेल. पण बाकीची मंडळी एखादा प्रस्ताव स्विकारतात. (मगही त्यांनाही तो मानातून तितकासा मान्य होतो.) तेव्हा नेमके काय करायचे असा प्रश्न पडू शकतो. मनाविरुद्ध अमान्य असलेल्या निर्णयाचा पाठिंबा घ्यायचा कां क्षीण का होईना आवाज उठवायचा? अशावेळी नेतृत्वावर महत्त्वाची जबाबदारी येऊन पडते- स्वतःचे मत न मांडता असहमतीला आधार देत कांमळेपणे व्यक्त होण्याची संधी देणे. हा एक विचार मार्ग आहे. त्याची लादण्याविरुद्ध आणि मर्यादित पर्यायांनिशी बैठक संपविण्याविरुद्ध. मतमतांतराचे स्वरूपगत करत, जितके अधिक पर्याय शोधता येतील तितके त्यांचे मूल्यांकन करत येईल असेल असेल. त्यावेळी विचारांमधील एकांगीपण किंवा तटबद्धपणा संपस्थेला पुढे जाण्यापासून थांबवू शकतो. पुढचा मुद्दा

आहे संवादाचा आणि त्याचे मार्ग खुले करण्याचा. अनेकविध स्रोतांवर विसंबून राहात नेतृत्वाने प्रभावी निर्णय घेणे अभिप्रेत असते. पण मिळणाऱ्या माहितीची अचकता अनेक घटकांवर अवलंबून असते.

बऱ्याच थरांमधून संभाषणाला प्रवास करावा लागत असेल आणि त्या साखळीतील मंडळींच्या आकलनामुळे संवादाला बाधा येत असेल तर ?

हजर (पुढे पुढे करणारे), अविश्वासू सात, आणि नेतृत्वाबद्दल भय अशा घटकामुळे संवाद खुंटतो. प्रामाणिक माहितीच्या अभावी आणि प्राज्ञ, ज्ञानवैभवहिरित अभिप्रायातून नैतिक धर्म स्थापित होत नाही. अन्यथा निष्ठा, सचोटी यांचे अवमूल्यन होते. अशावेळी आपल्या सहकाऱ्यांचा निवड काळजीपूर्वक करणे, त्यांना सर्वाधिकार बहाल करणे हे नेतृत्वाचे प्राथमिक कार्य असते. परस्परकडून असलेल्या अविश्वासा, विश्वासाहर्ता, प्रामाणिकपणा, सचोटी यांच्या माध्यमातून सुस्पष्ट संभाषण शक्य होते. मग कार्यस्थळावरील नाते विधायक बनते, समस्यांचे शोध स्वतःरील घेतले जातात आणि त्यांचे उत्तरही सापडते. त्वरित आणि कृती जुळवून घेतल्यास, निष्ठेला प्राधान्य दिल्यास साहजिकच मनोर्षी बाळगणारे अनुरागी तयार होतात. सत्तेचा गैरवापर टाळायचा असेल तर आपल्याकडे यती आणि ऋषी परंपरा पूर्वापार चालत आलेली आहे. त्यांचे प्रमुख कार्य म्हणजे मार्ग न सोडणे. अशावेळी रामशास्त्री बाण्याने उत्तर देण्यास फक्त नैतिक धर्म कांमी होते. अशा विचारवंताला सोबत ठेवणे, वेळप्रसंगी त्यांनी काग टाचले तर गैर न मानणे हे नेतृत्वाला अंगी बाणवावे लागते. इतरांकडून धैर्याची अपेक्षा करतानाच स्वतःही धैर्याचे प्रदर्शन करणे गुह्यत असते. सत्यचक्रातील कार्यसंस्कृती केवळ निर्माण करून न थांबता व्यक्तिगत विकासास साधत नेतृत्वाला धैर्याचा मार्ग स्वीकारवा लागतो.

व्यक्तिगत धाडसाचे परिशीलन करताना संस्थाही नैतिक संस्कृतीचे वहन करणारी निर्माण करावी लागते. धैर्याच्या वाटेवर अनेक अडथळे येतात, इतरांचा आधार शोधावा लागतो. मात्र हेतू सुस्पष्ट असतील तर पावले पुढे टाकायला हरकत नसते.

अडथळ्यांना समजून घेताना-

साधनशुचिता जोपासणारे, आदरभाव बाळगणारे,
वागण्यात निःपक्षपात आवर्जून पाळणारे, तत्त्वनिष्ठा
जपणारे संख्येने कमी नसतात, पण त्यांच्या वाटेत
काचा असतात आणि त्यामुळे त्यांचे चालणे ढेपाळते.
सडाच्या, अपकाराच्या भीतीने, समाजातून बहिष्कृत

होण्याच्या जाणवेने, इतरांकडून त्रासदायक असा शिक्षा
हमीसल करणारी मंडळी शांणणे वाटवून दूर होणे परत
करतात. स्वर्धा नाकारतात, खुलासे करीत नाही, त्यांना
होण्याविवादाची घृणा असते, नावडते होण्याचे त्यांच्या
परिस्थिती असते. त्यांना घरातून, समाजातून कानपिचक्या
मिळत असतात. गप्प राहण्याचे संदेश मिळत असतात.
काही व्यक्तींना सगळे निरर्थक वाटत असत आणि ते
आपोआप पारवूत होतात. आपल्या तत्वांचे कितीही
पालन केले तरी परिस्थिती सुधारणार नाही आणि
बदल घडवून आणण्याची व्यक्तीगत क्षमता नाही
असा नकारार्थी विचारानी बरीच मंडळी पहाडलेली
असतात.

उद्वाहसाने म्हणायचे तर समस्यांची जाण असणाऱ्या व्यक्तींची संख्या जितकी अधिक, तितकी त्यांच्याद्वारे समस्यांचे निराकरण होण्याची शक्यता कमी. याला निष्क्रिय बऱ्याची समस्या असेही मानसशास्त्रात म्हणतात. सामाईक बेजबाबदारीची आभा त्यातून निर्माण होते. दुसरा का निष्क्रिय आहे याचीच स्थिती गळेजळण चिंता /चर्चा करताना आढळतात. किंवा बाबकीची माणसे आहेत, ते बघून घेतील असं गृहीत धरून ते कौतूकीय जातात.

सध्याच्या ध्रुवीकरणाच्या विश्वात असहिष्णुतेचा सामना अनुकंपा / करुणा (समानुभूती) या हत्याराचा वापर करून करणे हे कधी नव्हे ते आवश्यक बनलेले आहे.

विवादालाला मतपेक्षांना कोणतीही रंग (जातीय, धार्मिक, राजकीय) देण्यापूर्वी त्या व्यक्तीच्या आख्यायिका शेंजेरी बसवावे आणि काही निष्कर्ष काढण्यापूर्वी त्या व्यक्तीच्या व्यक्तिगत/ नैतिक विचारधारेवर आधारित निर्णय देणे टाळावे. असे प्रश्न विचारावेत ज्यायोगे त्या व्यक्तीची भूमिका समजून घेणे सोपे जाईल. याचा सर्वोच्च फायदा असा की त्या व्यक्तीच्या पूर्वाग्रह दूषित आस्थांना- (ज्या वेदांनामुळे आणि अध्यानांमुळे ते अस्तित्वात आलेल्या असतात) निःशक्क करता येते.

तत्क्षणी समोरच्याचा दृष्टिकोन समजतो आणि त्या व्यक्तीला विनाकारण खलनायक बनवून घातलेले विवाद/ युक्तिवाद टळतात आणि अर्थपूर्ण संवाद संभवतो, जखमा भरून येण्यास मदत होते.

माजी या नामवत विदुषीने नैतिक धर्माची चावट (मॉरल करेज प्रेमवर्क) विकसित केलेली आहे- ज्योच्याशी आपण असहमत असतो, त्यांचे उत्सुकतेने आपण तमयतेने ऐकूक ध्यायते, अकंपा दाखवायची. व्यवस्थापनक्षेत्रात सध्या डी ई आय (डायव्हर्सिटी, इडेंटिटी आणि इन्कलुजन - विविधता, समानता, सर्वसमावेशकता) या संज्ञेने धुमाकूट घातलेला आहे. दुर्दैवाने आपले सामाजिक आणि डी ई आय क्षेत्रातील प्रत्येक या नैतिक धर्म या संकल्पनेला अनुलेखाने मारतात. सर्वत्र आढळतात फक्त स्वसंरक्षणार्थ बांधलेले किल्ले आणि समाजातील रंदावाण्या फटी. मानवी शोल्यांच्या समजावर केलेले संशोधन या धोक्याकडे आधीनिर्देश करते.

माजी ही मुस्लिम विचारवंत समाज विभाजक समसुर्तींना प्रामाणिकपणा आणि अनुकंपा यांच्या मदतीने करे हाताळायचे याचे प्रशिक्षण देते. सप्टेंबर १९८१ च्या पार्थवीधूमवार तिने लिहिलेल्या इस्लाममध्ये सुधारणांची जी वट द्रबल विथ ईस्लाम टुडे) या पुस्तकाने तिच्यावर जगभर धुरळा उडाला. तिला धर्माभिमान्यांच्या टीकेचे धनी व्हावे लागले. सुक्कातीला तीही हिरीरने टीकाकारांशी वाद घालायची. लवकरच तिच्या लक्षात आले हा आक्रमक मार्ग कोठलेही बदल घडवू आणण्यास उयुक नाही. धार्मिक कट्टरवाद्यांची मते बदलण्यास असमर्थ आहे.

आपणच व्यर्थ शिणवून घेतोय स्वतःला, तेव्हा
तिने चर्चेचा रस्ता स्वीकारला. नैतिक धैर्याच्या आणि
प्रामाणिकपणाच्या जोरावर समाजात पडत चाललेला
अंतर बुजवायचा प्रयत्न सुरू केला. लोकांवर/गटांवर
शिके, मारण्याचा, दुस्वास करण्याचा आणि कोपिष्ट
करून सा
या सगळ
काही स

होण्याचा त्याग केला. मानसशास्त्राचा/ मज्जातंतू विज्ञानाचा (न्यूरोसायन्स) अभ्यास सुरु केला आणि जगभर प्रशिक्षण द्यायला सुरुवात केली.

समज आणि प्रगती वाढण्यास श्रवणकला मदत करते, प्रश्न विचरणपणे विचारारंभी कला मदत करते आणि माणसांना माणसांसारखे वागविण्याचे धाडस मदत करते. (माणसांचे माणसाशी माणसासम वागणे), भलेही समोरच्याची विचारसरणी प्रथमदर्शनी अमान्य असो, ती म्हणून- होच अंतिम वाट आहे विभाजन टाळण्याची आणि समाज जोडण्याची. असे संवादाचे बांधलेले पूल निर्विघ्नपणे माणसांची/ विचारांची येजा करायला मदत करतात.

हाती मशाल घेऊन निघालेल्या व्यक्तीला या अडथळ्यांची समज असते, परिचय असतो, त्यांची शक्यता गृहीत असते. अशा व्यक्तीला जालग्या (हस्त बळोअर) म्हणतात. जीवाची पंथ न करता बेकायदेशीर किंवा अनैतिक क्रियाकलापांमध्ये गुंतल्याचा संशय असलेल्या व्यक्ती किंवा संस्थेची तक्रार करणारी ही व्यक्ती असते. अधिकाऱ्यांकडे तक्रार देऊन, पुरावे घेऊन अशी व्यक्ती जाते आणि संस्थेतील गैरकृत्ये लक्षात आणते. अशा काणिना प्रचंड पैसां किंवा नैतिक धैर्य लावणे कारण त्या व्यक्तीला धमक्या येतात, त्यांच्यावर नोकरी गमावण्याची पाळी येते, दुसऱ्यांना तक्रार विचारणाऱ्या व्यक्ती समाजसेवक अथवा सेमिनार म्हणून गौरविल्या जातात. पण काही घोटाळे इतके खोलवर रुलेले असतात की बदल घडवून आणण्याचे काम एकाकडून शक्य नसते. या जोखिमी ध्यायला नैतिक धैर्य लागते.

काही घोट्याळं काळ्याच्या उदरगत गडप होतात, तर काही कालांतराने उजागर होतात. मात्र त्यांना उजेडात आणण्याच्या व्यक्तीची कदर होतेच ते नाही. पण बदल घडवू आलेले सगळ्यांना जाणवतात. उदा. लोकमान्य ही संकल्पना आणि त्याची अंमलबजावणी! त्यांना अदृश्य, धैर्यवान आवाजांची मदत नक्की झालेली असते. व्यक्तित्ः अशी मंडळी पराभूत असू शकतात, पण त्यांचा परिष्ठा दुर्लक्षित्ययुगाचा खचित नसतो. एकटी व्यक्ती कमी पडत असेल पण अनेक जाल्यांच्या आधारास काही बदल घडवून आणता आले तरी एवढे प्रमाण त्यांना रगड इतसे नाही किरी,नाही पणती त्याणे त्यांचे स्मरण अस्तिहास करित नाही पण काहीच न करण्यपेक्षा काहीतीर करून आणण अपसर्षी झालो यांचे त्यांना समाधान वाटते. कृती जशी शिक्षेस पात्र ठरते तसेच निष्क्रियपणाची किंमतही चुकवावीच लागते. निष्क्रियपणा विघातक असतो आणि तो वागव्यासारखा पसंज शकतो. व्यक्तीची झोप उडवून टाकतो. सिनेटर पार्सन मकेंकेन आपल्याचा धैर्य विषयक पुस्तकात म्हणतो- पश्चाताप, सदसदविवेक बुद्धीची टोचणी हा धोषण सोबती असतो. धैर्याचे जे काही बरेवाडें परिणाम असतात, ते एकेवळे परवडले पण आपण जसे दखवतो, तसे आतून नको हा शोध अधिक दर्दनाक आणि तोंड लपविणा असतो.

आदर्श-
नैतिक धैर्याचा मार्ग बरेचदा एकाकी आणि
गोंधळात टाकणारा असतो. समोर आदर्श असले तर
नेतृत्वाची वाटचाल डोळस आणि त्यांच्या पावलांवर
पाऊल टाकून होऊ शकते. असे आदर्श व्यक्ती किंवा
संस्था असू शकतात. आपल्यापैकी बऱ्याच व्यक्तींच्या
आयुष्यात असे आदर्श पालकांच्या रूपाने आसपास
वावरत असतात.

कधी गुरु, कधी कोच यांच्याकडून प्रेरणा घेतल्याच्यासारखी तत्त्वनिष्ठ वाटचाल करता येते. वृत्तपत्रात, दूरदर्शनवर ज्यांच्या यशोगाथा दिसतात, तेही आपले आदर्श बनतात- उदा. डॉ. अब्दुल कलाम, सचिन तेंडुलकर. अशाचें वागणे, कृती, निर्णय सर्वसामान्यांवर दीर्घकालीन छाप टाकून जातात आणि आपल्याला घडवतात. तेही एकाप्रकारचे जागले असतात आणि आपले डोळे उघडतात.

संसाराचा घाट । सोपा झाला ॥

साधता संवाद
प्रा.ज्ञानेश्वर कुलकर्णी (वतनी)
ॐ. ९४०३०२९१७८

(भाग-४९)

अद्वयधत्वा त्या व्यापाऱ्याला होत असतो. एक दिवस एक अवलिया शिल्पकार त्या रस्त्याने जात असतानाच त्याची नजर त्यादागडावरती पडते आणि त्यात त्याला विराट अशा शिल्पाचं दर्शन घडतं. तेव्हा तो शिल्पकार त्या व्यापाऱ्याला या दागडाची किंमत विचारतो तेव्हा व्यापाारी म्हणतो की, अरे बाबा हा दाग तुला हवा असेल तर खूप आनंद होतो, शिल्पकार तो दाग घेऊन जातो. इकडेही व्यापाारीला अद्वयधत्वा दूर झाला, आपल्याला व्यापारासाठी जगात नेणेकोट्टी झाली याचा व्यापाऱ्यालाही आनंद झाला. आणि आपल्याला नमनासारखा दाग मिळाला याचा शिल्पकारलाही आनंद झाला. यांतर अजून अजरेच महिने मिळून गेले दुकानदाराचा व्यापार भरभराटीस आला. तो म्हणतो 'मी घड्याली विसरूनही गेला. एकेदिवशी तो शिल्पकार सुंदर असलेल्या शिल्पा घेऊन आला. तो शिल्प पाहून काय बोलावं हेच दुकानदाराला सुचाले. त्याला शिल्पकाराने विचारले की, हे शिल्प केवढ्याला देणुया? याची किंमत काय? दुकानदार भनावार आल आणि तो म्हणाला की, हे एवढं अप्रतिम शिल्प आहे की, मी तर याची किंमत सांगूच शकत नाही. तुम्हीच सांगा. यावर शिल्पकार म्हणाला की, काही माहितीपूर्वी आपण मला एक भलामोठा दाग फुकट दिलो होता आठवतय का? अरे हो आता थोडं थोडं आठवतय. त्याचवेळी शिल्पकार म्हणाला की, साहेब, त्या दागडात हे शिल्प आधीच अमुनू स्वस्वात होतच, मी फक्त त्या दागडातील अनावश्यक भाग काढून टाकला आणि हे सुंदर शिल्प तयार झालं. तुम्हाला दिसला का दाग. मला माज त्या दागडात लपलेलं अमुनू स्वस्वातलं शिल्प देईलं फक्त एवढंच.

(क्रमशः)

(क्रमशः)

ज्येष्ठ समाजसेवक डॉ. बाबा आमटे यांचा स्मरण दिवस आणि त्यांनी स्थापन केलेल्या 'अनंदवन' ची पंचाहत्तरी येथे अचिंत्य समाजासाठी तसेच सामाजिक काम करणाऱ्यांसाठी महत्त्वपूर्ण आहे. बाबा आमटे यांनी सामाजिक आणि वैचिक, समाजभान जागृत करण्याची मोठी नीव रचली आणि यांच्या अनुनय करत आज विविध क्षेत्रांमध्ये काम करणारे ती धुराधर्मपणे पेलत आहेत. बाबा आमटे यांचे पुण्यस्मरण करताना यांचेचला तोंड फोडणे गरजेचे ठरते. इथे लक्षात घ्यायला हवे की, सामाजिक संस्थांना कायमच नाम राहिलेले आहे. बाबा आमटे यांच्या काळातील सामाजिक प्रश्न कदाचितच गळे असतील. म्हणूनच यांना कुठ्ठुरीयांसाठी काम करावे लागले. ताताचे प्रश्न वेगळे आहेत. मात्र आरोग्य, शिक्षण, पर्यावरण यासारखे मुद्दे तेव्हाही होते आणि आजही आहेत. स्वाम्भाविकच आजही या क्षेत्रांमध्ये काम करण्यास भरपूर वाव असून यासाठी अनेक संस्था काम करू इच्छितात. मात्र

समाजसेवकांची फौज हवी

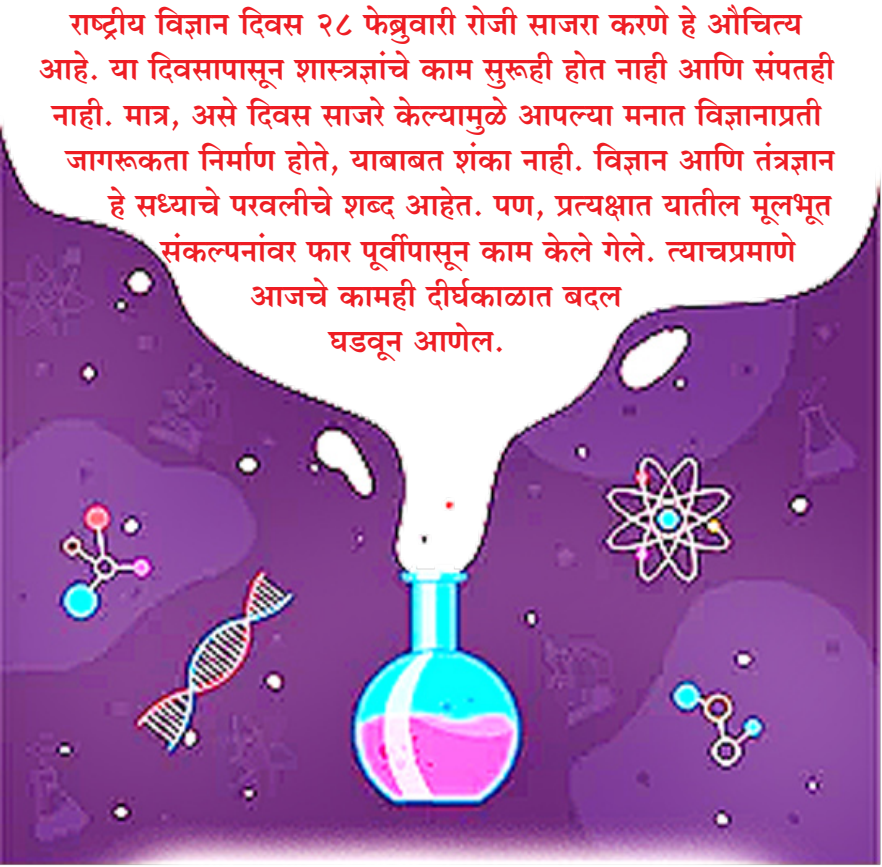
वही फौज उभी करणे आता शक्य आहे का, हे कळीचे मुद्दे आहेत आणि तेच सर्वांत मोठे आव्हानही आहे. आमच्यासारख्या सामाजिक कार्यकर्त्यांना ही बाब साल्तायने जाणवत राहते. सुदैवाने गाबा आमटे यांच्या काळात तो नव्हता. मात्र आताच्या काळात त्यांचे निर्माण झाला आहे. परिणामस्वरूप या सगळ्या संस्था लक्षात आले, त्या सरकारविरोधात काम करणाऱ्या प्रयत्न करतात, सामाजाच्या प्रश्नांवर काम करताना सरकार कमी पडतेय, हेच लक्षावघाण्याचा त्यांचा प्रयत्न असतो असा समज राज्यकर्त्यांनी करून घेतला आहे. खरे तर तो अत्यंत चुकीचा आहे, पण हीच संस्थीकता आहे. त्यामुळेच सामाजिक कार्य करणाऱ्या संस्थांचा सामाजिक वेळ कार्यालयीन कामकाजात कसा जाणूया आणि त्यांना सामाजिक कार्यासाठी कमीत कमी वेळ कसा मिळेल, हे लक्षात घ्यायचे काम सरकारकडून होते. आम्ही छोटी उदाहरणे हे स्पष्ट करू शकतो. आपल्याकडे धर्मादाय आयुक्त नामक यंत्रणा आहे. तिथेही सामाजिक संस्थांना नोंदणी करावी लागते. सामाजिक संस्थांना त्यांच्याकडे इतक्या बारीकसारीक गोष्टी द्याव्या लागतात की, त्यांचा वेळ बराच वेळ खर्च होतो. केवळ हे करून उपयोग नसतो तर त्यांच्याकडे इतक्या पाळतानाही मोठी दमछाक होते. खेरीज काही बाबी त्यांच्या आपल्या आकलनाच्या बाहेर जातात. जसे की, संस्थांना प्रथम सरकारचे ऑडिट ऑनलाईन भरणे लागते. विषय तिथे संपत नाही. नव्हा हेच सगळे तपशील ऑफलाईनही भरणे लागतात. ते जमा

करून सही-शिवके घ्यावे लागतात. दोन वर्षांनी वेळ पडली तर ते या सगळ्या गोष्टी आपल्याकडूनच मागतात. कारण त्यांच्याकडे काहीच सापडत नाही. ही खरी स्थिती आहे. आज संस्थांना ८०-९० कि आणि १२-१६ टिकविल्यासाठी इतकी लिखापट्टी आणि इतका त्रास सहन करावा लागतो की, विचारातही सोय नाही. त्यांच्याकडे इतक्या संशयाने बघितले जाते की, जणू एखादा अपराध करत आहेत. म्हणजेच या बाजूनेही त्यांचा कोंडमारा होतो. सामाजिक संस्था काही व्यापार करत नाहीत. आधी उल्लेख केल्याप्रमाणे लोकांकडून देण्या घेऊन त्यांचे सामाजिक काम चालते. कधी कधी पदचे पैसेही खर्च करावे लागतात. मात्र यातही काही नियम असूचकडे असतात. खरे तर हे लोक, संस्था सरकारला पूरक काम करत असतात. सरकार पोहोचू शकत नसलेल्या ठिकाणी त्या

वी फौज हवी

एक तर आता संगळचे
पोटाथी झाले आहेत. स्वतःपुरते बघण्याची
व्यवस्था निर्माण झाली अस्ताना लष्कराच्या
भाकऱ्या कोण भाजणार आणि हे काम केले
तर माझे पोट कशावर भरणार, हा प्रश्न उभा
राहतो. त्यामुळेही अनेक जण आवड असूनही या
कामाला पूर्ण वेळ देत नाहीत. असे काम करण्याची
धडपड, तळमळ आणि इच्छा असणारी एक पिढी आधी
होती. त्यातीत काही जण अर्थवेळी काम करत असत. मुख्य
म्हणजे त्यांच्या गरजा कमी होत्या. मात्र आताच्या संस्कृतीमध्ये
माणसांच्या गरजा प्रचंड वाढल्या आहेत. त्या पुर्वतानाच लोकांची
दमछाळ होत आहे. त्यामुळेही अनेकांनी या संगळ्याकडे बघायला,
बघवयला वेळ नाही. सध्या या संगळ्या सामाजिक संस्थांवर बघायला
प्रचाराचा दबावही वाढत आहे. विशेषतः तो सोशल मीडियावरून
वाढत आहे. चांगले काम केले असले, तरी काही गट त्यांच्यावर
जाणणीवपूर्वक टीका करतात, संशय व्यक्त करतात. हे सरकाराधिष्णिने
गट सरकाराचीच 'री' ओढत संस्था चुकीचे काम करत असल्याचे
पसरवतात. टोहींगला माध्यमातून हे काम रितसत केले जाते. याना
काही काम नाही, यांचा दृष्टिकोनच नकारात्मक आहे, कशासाठी
नसत्या गोष्टींच्या मागे लागता.. असे भाष्य सामाजिक काम करू
पाहणाऱ्या कोणताही निश्चितच मागे खेचू शकते. बाबा आमटे
यांना समाजात तरी उचलून घ्याले. पुलंसारख्या व्यक्तींकडून सध्या
देण्याचे काम झाल्याने एक प्रकारे प्रोत्साहनही मिळाले. धर्म
जातीला जाणकार मंडळींची साथ त्यांना मिळाली. आज तसेही
होताना दिसत नाही. जाणकार वा प्रतिष्ठित मंडळी एक तर गप्प
आहेत. ते काहीच करायला तयार नाहीत. ...अर्थात असे असले तरी
माणसाच्या मनात अंतर्गत इच्छा असतेच. आपल्याला काही तरी
करायचे आहे, असे अनेकांना वाटत असते. त्यातून हे क्षेत्र फिनिसस
पक्ष्याप्रमाणे भरारी घेईल, अशी खात्री आहे.

प्रासंगिक

वक़ण भालेबाव

प्रसिद्ध शास्त्रज्ञ

‘राष्ट्रीय विज्ञान दिवस’ हा एक महत्त्वपूर्ण दिवस असून विज्ञानवादी दृष्टिकोन बलिष्ट होऊन त्यास पूरक वातावरण निर्माण होण्यासाठी अत्यंत आवश्यक आहे, यात शंका नाही. यंदा विज्ञानातून संपूर्ण समाजाला लाभ होऊ शकेल अशा सर्व बाबींवर भर देण्यावर लक्ष केंद्रित करण्यात आले आहे. केवळ विज्ञानवादी दृष्टिकोनच नव्हे, तर दैनंदिन जीवनात त्याचा उपयोग कसा होऊ शकतो, याकडे लक्ष दिले जाणार आहे.

विज्ञान हा केवळ शाळेतला एक विषय असल्याचा विचार सर्वप्रथम विद्यार्थ्यांच्या मनात येतो. मात्र, कोणतीही गोष्ट तपासून बघायची, त्यातील सत्य शोधायचे आणि त्यावरून सत्यावर विश्वास ठेवायचा की नाही, हे ठरवायचे व पुढील कृती करायची की नाही, हे ठरवणारी ही शाखा आहे, हे कालांतराने समजत जाते. खरे पाहता विज्ञानवादी दृष्टिकोन अंगीकारणे हे संविधानाने सांगितलेले एक कर्तव्य आहे. म्हणूनच प्रत्येक भारतीय नागरिकाने दैनंदिन जीवनात वैज्ञानिक दृष्टिकोनानुसार वागावे

राष्ट्रीय विज्ञान दिवस २८ फेब्रुवारी रोजी साजरा करणे हे औचित्य आहे. या दिवसापासून शास्त्रज्ञांचे काम सुरूही होत नाही आणि संपतही नाही. मात्र, असे दिवस साजरे केल्यामुळे आपल्या मनात विज्ञानाप्रती जागरूकता निर्माण होते, याबाबत शंका नाही. विज्ञान आणि तंत्रज्ञान हे सध्याचे परवलीचे शब्द आहेत. पण, प्रत्यक्षात यातील मूलभूत संकल्पनांवर फार पूर्वीपासून काम केले गेले. त्याचप्रमाणे आजचे कामही दीर्घकाळात बदल घडवून आणेल.

असे संविधानात लिहिलेले आहे. मात्र, बरेचदा हे विसरले जाते. म्हणूनच यंदा विकसित भारतासाठी वैज्ञानिक शोध लावणे आणि त्यासाठी कोणत्या स्वरूपाचे तंत्रज्ञान विकसित होऊ शकते हे शोधण्याचा प्रयत्न होणार असून त्याद्वारे देशाचा विकास घडवून आणण्याचे ध्येय समोर ठेवण्यात आले आहे.

यंदाची ही थीम अत्यंत महत्त्वाची म्हणावी लागेल. अर्थात, असे असले तरी शास्त्र, विज्ञानशाखेत काम करणाऱ्या कोणत्याही माणसाचे काम ‘सायन्स डे’पासून सुरूही होत नाही आणि संपतही नाही. विज्ञान दिवस हे केवळ त्या कामाचे साजरीकरण आहे इतकेच. लोकांमध्ये जागतिकता वाढवण्याची ही एक संधी आहे. म्हणूनच केवळ या एका दिवसावर भर ठेवण्यापेक्षा आपण याच्या अंतरंगात जाऊन माहिती घेणे गरजेचे आहे. आपला देश विज्ञान-तंत्रज्ञान क्षेत्रात मोठी झेप घेत आहे. या वर्षात जवळपास २७ रॉकेट प्रक्षेपित करण्याचे देशाचे नियोजन आहे. महत्त्वाचा भाग म्हणजे त्यातील सगळे इसोचे नसून भारतात सुरू होणाऱ्या ‘स्काय रुट’, ‘अग्निकुल’ यासारख्या नवीन कंपन्यांकडून होणारे रॉकेट प्रक्षेपणही यात समाविष्ट आहे.

सध्या आंतरराष्ट्रीय पातळीवरून उपग्रह प्रक्षेपणाची मागणी वाढत आहे. त्यात भारताचा

वाटा वाढावा, ‘लॉच मार्केट’मध्ये भारताचा दबदबा निर्माण व्हावा या दृष्टीने ही बाब अत्यंत महत्त्वपूर्ण म्हणावी लागेल. तंत्रज्ञानाची ही एक बाब एकीकडे बघत असताना दुसरीकडे त्यातील विज्ञानाचा भागही लक्षात घ्यायला हवा.

अलिकडेच ‘इन स्पेस’ या संस्थेतर्फे खासगी कंपन्यांना अंतरिक्षाशी संबंध वा संपर्क वाढवून देण्यासाठी प्रयत्न सुरू झाले आहेत. आत्तापर्यंत इसोचे काम तंत्रज्ञान विकसित करायचे होतेच; खेरीज उपग्रहांचे प्रक्षेपण करण्याची जबाबदारीही त्यांच्यावरच होती. मात्र, आता यात बदल करण्यात आला असून ‘नॅशनल स्पेस पॉलिसी’ या धोरणानुसार इसोचे काम संशोधन आणि विकास इथपर्यंत निश्चित करण्यात आले आहे. म्हणजेच आपण पीएसएलव्ही सारखे एखादे रॉकेट तयार करतो तेव्हा त्यासाठी भरपूर संशोधन करावे लागते. ते अधिकाधिक चोख, सुरक्षित आणि जास्तीत जास्त विश्वासाह् होण्यासाठी, प्रक्षेपण यशस्वी होण्यासाठी खूप काम करणे गरजेचे असते. एकदा त्यात यश मिळाले की संशोधनाचा भाग संपतो आणि उत्पादनाचा भाग सुरू होतो.

या पृष्ठभूमीवर ‘इन स्पेस’चे धोरणच हे आहे की, असे विकसित तंत्रज्ञान वापरण्याचा परवाना खासगी कंपन्यांना द्यावा आणि त्यांनी उत्पादनाची प्रक्रिया पुढे चालवावी. यामागे इसो ही केवळ संशोधन संस्था म्हणून काम करू शकेल. असे प्रकार इतर क्षेत्रातही दिसून येतात. उदाहरणार्थ, औषधनिर्मिती करणाऱ्या कंपन्यांमध्येही संशोधनाचे काम करणारा वेगळा विभाग असतो आणि उत्पादन विभाग वेगळा असतो. त्यानुसार इथेही फरक करण्याचे अंतरिक्ष धोरणात ठरवण्यात आले असल्यामुळे यापुढे आपल्याला खासगी कंपन्यांनी केलेली प्रक्षेपणे अधिक प्रमाणात बघायला मिळतात. विज्ञानावर भर देत गेल्या वर्षात देशातर्फे काही महत्त्वपूर्ण टप्पे गाठण्यात आले. जसे की, आदित्य

एल१ प्रक्षेपित झाला आणि त्याद्वारे कामही सुरू झाले. ॲस्ट्रोसॅट लॉच झाल्यानंतर त्याचे परिणामही आता दिसू लागले आहेत. अशाच आणखी काही नवीन दुर्बिणीद्वारे लागणारे शोध यंदा आपल्याला बघायला मिळतील. त्याचप्रमाणे आणखी काही नवे प्रोजेक्ट लॉच करण्यावरही इसोचा विचार सुरू आहे. यातील ‘दक्ष’ हे माझ्या गटाचे प्रोजेक्ट आहे. ‘प्रतुष’ आणि ‘आरआरआय’ ही प्रोजेक्ट्सही रांगेत असून यातील एखादे इसोकडून निवडले जाण्याची शक्यता आहे.

पुढील अंतरिक्ष दुर्बिणी जगातील सर्वात चांगल्या दर्जाच्या असणार आहेत. आपण आठ वर्षांपूर्वी ॲस्ट्रोसॅट लॉच केले तेव्हा ते एक-दोन बाबतीत जगात सर्वोत्तम होते. पण काही बाबतीत ही दुर्बीण मागेही होती. मात्र, या पुढील दुर्बिणी सर्वच बाबतीत जगात सर्वश्रेष्ठ असणार आहेत. त्यावरील सर्व काम भारतात होणार असून त्याचा फायदा सर्व भारतीय शास्त्रज्ञांना होणार आहे. एकीकडे हे सगळे सांगत असताना सामान्य नागरिकांना याचे लाभ कोणते, हा प्रश्नही विचाराला जाऊ शकतो. यासंदर्भात दोन मुद्दे लक्षात घ्यावे लागतील. पहिले म्हणजे यानिमित्ताने विकसित केले गेलेले तंत्रज्ञान नंतर अन्य क्षेत्रांमध्येही उपयोगी पडते.

उदाहरणार्थ, एखाद्या प्रगत दुर्बिणीसाठी तयार केलेले तंत्रज्ञान पुढे रॉकेट लॉचसाठी वापरण्यात येते. हे तंत्रज्ञान राष्ट्रीय सुरक्षेच्या दृष्टीनेही महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावू शकते. कोणीही हॅक करू शकणार नाही, अशा पद्धतीची त्यात रचना आहे. त्यामुळेच या दृष्टीनेही या तंत्रज्ञानाचा उपयोग होतो. म्हणजेच एकदा निर्माण झालेले आणि विकसित झालेले तंत्रज्ञान इतर ठिकाणीही वापरत येते.

सध्या ‘थर्टीमीटर टेलिस्कोप’ नावाचा एक मोठा प्रकल्प कार्यान्वित असून तो बऱ्याच देशांच्या सहभागानेच साकार होत आहे. त्यात भारताचा वाटा १० टक्के वाटा आहे. त्यासाठी विकसित

होत असणारे सेन्सर्स जगात कुठेही नव्हते. आता ते भारतीय शास्त्रज्ञ बनवत आहेत. पुढे कदाचित ते बाजारातही विक्रीला उपलब्ध होतील. वैज्ञानिक बाजू बघायची तर या सगळ्यातून विज्ञानाचे महत्त्व अधोरेखित होण्यास मदत होईल; कारण मानवाची प्रगतीच मुळी विज्ञानाने झाली आहे.

११०-१२० वर्षांपूर्वी अल्बर्ट आइन्स्टाईन स्पेसलाईन म्हणजे काय, या अतिशय मूलभूत प्रश्नावर विचार करत बसले होते. खरे तर त्या क्षणी त्याचा काहीही उपयोग नव्हता. पण आज आपण घरी बसून टॅक्सी बोलावतो किंवा पिझ्झा मागवतो तेव्हा आपला फोन जीपीएस वापरतो. ‘थिअरी ऑफ रिलेटिव्हिटी’शिवाय ते चालणारच नाही. पण हे तेव्हा सांगणे वा सामान्य माणसाला याचा नेमका कसा उपयोग होईल, हे स्पष्ट करणे अवघड होते. किंबहुना, काम करत होते तेव्हा नेमका कुठे कुठे त्याचा फायदा होईल हे त्यांनाही माहिती नव्हते. ट्रान्झिस्टरसारखे प्रकारही अशातलेच आहेत.

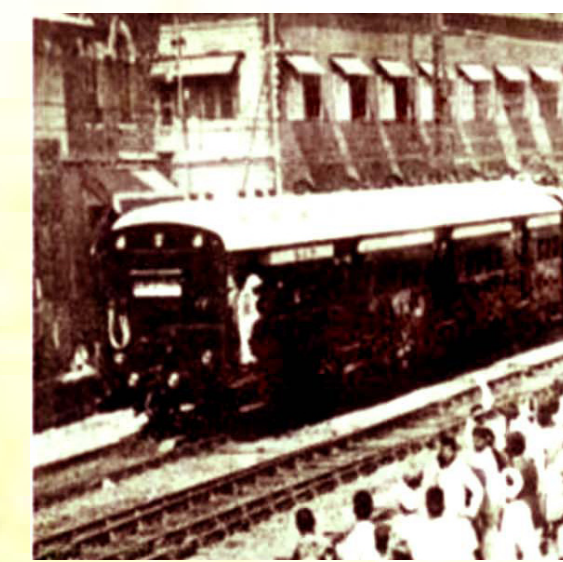
आजकाल सगळ्या स्मार्टफोन्समध्ये चिप्स असतात तसेच ट्रान्झिस्टरही असतात. याचा शोधही मूलभूत विज्ञानातूनच लागला होता. अगदी त्याच प्रकारे आज आपले शास्त्रज्ञ करत असलेले काम भविष्यात काय परिणाम देऊन जाईल, हे आता सांगता येणार नाही. देशातच नव्हे, तर परदेशातही भारतीय शास्त्रज्ञ हे काम करत आहेत.

विज्ञानातील वेगवेगळे विषय पाहिले तर त्यातील काहींचा फायदा लगेच दिसतो तर काहींचा लाभ दिसण्यास थोडा वेळ लागतो. खगोलशास्त्राने उद्या आपल्या आयुष्यात फरक पडेल असे नाही. उलट, मेडिकल रिसर्च, केमिस्ट्री यातील संशोधनाचे परिणाम आणि लाभ लगेचच जाणवतात. ही बाब लक्षात घेणे गरजेचे आहे. म्हणूनच लहान मुले विज्ञान विषय शिकण्यास सुरुवात करतात तेव्हा त्यांना काही किचकट संकल्पना समजण्यास अवघड जातात. साहजिकच त्यांना विज्ञानाची भीती बसू शकते. पण आपण खगोलशास्त्रापासून या अभ्यासाची सुरुवात करतो तेव्हा मुले त्यात रुची घेतात. कारण सर्वसाधारणपणे सगळ्यांना आकाश बघायला आवडते.

चंद्र-तारे बघायला आवडतात. असे करत एकदा त्यात रुची निर्माण झाली की, पुढे जाणून घेण्याची उत्सुकता वाढते. यालाच आपण ‘गेट वे सायन्स’ म्हणू शकतो. यातून वैज्ञानिक दृष्टिकोन निर्माण होण्यासही मदत होते. एकदा ते या प्रकारे विचार करायला शिकले की इतर वैज्ञानिक विषयांमध्ये जावो वा तंत्रज्ञानामध्ये जावो, हे शिक्षण वा असा विचार करण्याचे मार्गदर्शन सगळीकडेच उपयोगी पडते. हे लक्षात घेऊनच यंदाचा राष्ट्रीय विज्ञान दिवस साजरा करू या आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोनानिशी जगण्यास सामोरे जाऊ या...

भारतीय रेल्वेचा इतिहास म्हणजे प्रगतीची अस्सल गाथा. तिच्या विद्युतीकरणाच्या प्रारंभाला १०० वर्षे पूर्ण झाली असताना वाफेच्या इंजिनापासून विद्युतकर्षणाच्या शांत पण बलशाली शक्तीपर्यंत झालेला प्रवास अभियांत्रिकीच्या उत्कृष्टतेचा दाखला आहे. ३ फेब्रुवारी १९२५ रोजी मैलाचा दगड ठरणारी पहिली इलेक्ट्रिक ट्रेन व्हिक्टोरिया टर्मिनस ते कुर्लादरम्यान धावली. त्याने अमर्याद भविष्याची झलक दाखवली.

रेल्वेचे विद्युतीकरण ही एक अग्रेसर तांत्रिक उपलब्धीच नव्हे, तर भारतीय रेल्वेचे वैशिष्ट्य असलेल्या प्रगतीच्या अदम्य भावनेचाही उत्सव आहे. भारतीय रेल्वेची कहाणी १८५३ मध्ये एका ऐतिहासिक क्षणापासून सुरू होते. बोरीबंदर (आताचे सीएसएमटी) ते ठाणे दरम्यानचा ३४ किलोमीटरचा पहिला प्रवास... आयात केलेल्या वाफेच्या इंजिनांनी चालणाऱ्या या सुरुवातीच्या गाड्यांनी कनेक्टिव्हिटीच्या एका नव्या युगाची सुरुवात केली. तथापि, १८९५ मध्ये भारताने एफ- क्लास स्टीम

लोकोमोटिव्हसह आपली औद्योगिक क्षमता प्रदर्शित केली. ते अजमेरमध्ये तयार केलेले पहिले स्वदेशी इंजिन होते. ३८ टन वजनाचे आणि १५,८६९ रुपये खर्चून बांधलेले हे इंजिन एका नवोदित राष्ट्राच्या अभियांत्रिकी महत्त्वाकांक्षेचे प्रतीक होते. वाफेच्या इंजिनांनी आव्हाने पेलली.

कोळसा आणि पाण्यावरील अवलंबित्वामुळे ही इंजिने चालविण्यास त्रासदायक बनली आणि आधुनिक मानकांनुसार त्यांची अकार्यक्षमता लवकरच उघड झाली. विसाव्या शतकाच्या मध्यात डिझेल इंजिनांचा उदय झाला. त्यामुळे रेल्वे वाहतुकीत क्रांती झाली. वायडीएम वर्गासारख्या अधिक शक्तिशाली, विश्वासाह् आणि किफायतशीर डिझेल लोकोमोटिव्हमुळे रेल्वेला खडबडीत भूरेडणातून प्रवास करणे आणि दुर्गम भागांना जोडणे शक्य झाले. तरीही या इंजिनांना विशेषतः पर्यावरणीय स्थिरतेम ध्ये मर्यादा होत्या. त्यामुळे स्वच्छ आणि अधिक कार्यक्षम उपाय म्हणजे विद्युतीकरणाचा मार्ग मोकळा झाला. भारतीय रेल्वे

योजना आहे. एकीकडे रेल्वे फक्त श्रीमंतांसाठीच्या योजना वाढवत असल्याचे चित्र असताना आता या योजनेमुळे सामान्य प्रवाशांनाही वाऱ्यावर सोडणार नसल्याचे संकेत आहेत. या योजनेचा उद्देश कमी उत्पन्न असणाऱ्या प्रवाशांना प्रवासाचा उत्तम अनुभव देणे आणि रेल्वे पायाभूत सुविधांवरील वाढता दबाव कमी करणे हा आहे. अर्थसंकल्पात सरकारने भारतीय रेल्वेमध्ये अनेक सुधारणा करण्यावर लक्ष केंद्रित केले आहे. रेल्वेला एकूण २.५२ लाख कोटी रुपये मिळाले आहेत. केंद्रीय रेल्वेमंत्री अश्विन वैष्णव यांनी ४.६ लाख कोटी रुपयांच्या नवीन प्रकल्पांवरही भर दिला आहे. ते पुढील चार ते पाच वर्षांमध्ये पूर्ण होणार आहेत. या प्रकल्पांमध्ये नवीन रेल्वे ट्रॅक टाकणे, स्थानकांची पुनर्बांधणी, विविध उड्डाणपूल आणि अंडरपास बांधणे यांचा समावेश आहे. ३१ मार्चपर्यंत असे १४०० डबे तयार होतील. २०२५-२६ या आर्थिक वर्षासाठी दोन हजार नवीन जनरल

रेल्वेच्या विद्युतीकरणाची दिमाखदार शताब्दी

कोच तयार करण्याचे लक्ष्य ठेवण्यात आले आहे. याशिवाय एक हजार नवीन उड्डाणपूल बांधण्यासही मंजुरी देण्यात आली आहे. भारतीय रेल्वे या आर्थिक वर्षाच्या अखेरीस १०० टक्के विद्युतीकरण साध्य करेल. सुरक्षिततेसाठी गुंतवणुकीवर सरकारचे लक्ष अधोरेखित करण्यात आले आहे.

रेल्वे सुरक्षेसाठी १ लाख १६ हजार कोटी रुपये तरतूद करण्यात आली आहे. ३१ मार्चपर्यंत १.६ अब्ज टन मालवाहतूक क्षमता गाठून रेल्वे एक मोठा टप्पा पार करणार आहे. त्यामुळे चीननंतर भारतीय रेल्वे मालवाहतूक करणारी जगातील दुसरी सर्वात मोठी रेल्वे व्यवस्था बनली आहे. रेल्वे तंत्रज्ञानाबाबत आघाडीवर असणाऱ्या देशांसोबतचे सहकार्य, स्वदेशी संशोधन आणि विकासामधील गुंतवणूक या प्रवासाच्या पुढील अध्यायाला आकार देण्याचे आश्वासन देते. वाफेपासून विजेपर्यंतचा प्रवास ही केवळ इंजिनची गोष्ट नाही, तर लवचीकता, चातुर्य आणि दूरदृष्टीची गोष्ट आहे. प्रत्येक तांत्रिक झेप देशाच्या वाहतूकविषयक पायाभूत सुविधा बळकट करत आहे. त्याचा पर्यावरणावरील प्रभाव कमी करत आहे आणि जागतिक स्तरावर देशाचे स्थान बळकट करत आहे. विद्युतीकरणामुळे भारताचे रेल्वेमार्ग प्रकाशित होतात. त्यामुळे शाश्वत आणि समृद्ध भविष्याचा मार्ग मोकळा होतो.

चाकाच्या शोधांमुळे जग किती तरी पटीने वेगाने पुढे जाऊ लागले. या वेगाला सप्टेंबर १८२५ मध्ये नवी दिशा मिळाली. त्यानंतर २८ वर्षांनी १६ एप्रिल १८४३ रोजी भारतात पहिल्यांदा ट्रेन धावली. ७२ वर्षांनंतर ३ फेब्रुवारी १९२५ रोजी भारतीय रेल्वेने आणखी एक अध्याय जोडला आणि प्रथमच छत्रपती शिवाजी महाराज टर्मिनस ते कुर्ला अशी इलेक्ट्रिक ट्रेन चालवून नवीन विक्रम केला.

आता २०२५ मध्ये भारतात रेल्वेच्या विद्युतीकरणाची १०० वर्षे पूर्ण होत असताना, देश आपल्या ब्रॉडगेज नेटवर्कच्या

१०० विद्युतीकरणाच्या मार्गांवर आहे, जो भारतीय रेल्वेच्या उपलब्धींमध्ये एक मैलाचा दगड उरेल. ही कामगिरी भारतातील पहिल्या रेल्वे प्रवासाप्रमाणेच ऐतिहासिक आहे आणि भारतीय रेल्वेच्या विद्युतीकरणात प्रगतीचे शतक आहे.

इलेक्ट्रिक लोकोमोटिव्हचा अवलंब करण्यासाठी भारताला जास्त वेळ लागला. पहिली इलेक्ट्रिक पॅसेंजर ट्रेन १८७९ साली जर्मनीत धावली होती; पण हे तंत्रज्ञान भारतात पोहोचायला ४६ वर्षे लागली. इलेक्ट्रिक इंजिने फार कमी काळात आपली उपयुक्तता सिद्ध करण्यात यशस्वी झाली. ही इंजिने अधिक शक्तिशाली, वेगवान आणि कार्यक्षम आहेत. कमी देखभालीसह प्रदूषणमुक्त आहेत आणि जड गाड्या सहज खेचू शकतात. सुरुवातीच्या काळात विद्युतीकरणाची किंमत जास्त होती; परंतु शहरी रहदारीसाठी आणि मुंबईसारख्या महानगरांमध्ये ते विशेषतः उपयुक्त ठरले.

मुंबईच्या वेगाने वाढणाऱ्या लोकसंख्येच्या वाहतुकीसाठी प्रभावी आणि कार्यक्षम उपाय शोधणे आवश्यक होते. वाफेची इंजिने पुणे आणि नाशिककडे जाणारे तीव्र उतार हाताळू शकली नाहीत. त्यामुळे विद्युतीकरणाची गरज आणखी वाढली. १९०४ मध्ये बॉम्बे प्रेसिडेन्सी सरकारचे मुख्य अभियंता डब्ल्यूएच व्हाईट यांनी मुंबईतील दोन प्रमुख रेल्वे नेटवर्क, ग्रेट इंडियन पेनिन्सुला रेल्वे आणि बॉम्बे बडोदा आणि मध्य भारत रेल्वे यांचे विद्युतीकरण करण्याचा प्रस्ताव मांडला. ३ फेब्रुवारी १९२५ रोजी भारतातील पहिली इलेक्ट्रिक ट्रेन छत्रपती शिवाजी टर्मिनस ते कुर्लादरम्यान १५०० व्होल्ट डायरेक्ट करंटवर १६ किलोमीटर अंतरावर धावली. हे भारतीय रेल्वेच्या स्वच्छ आणि आधुनिक वाहतुकीच्या प्रारंभाचे प्रतीक आहे. या हालचालीमुळे इलेक्ट्रिक रेल्वे सेवा चालवणारा भारत हा जगातील चोविसावा आणि आशियातील तिसरा देश बनला आहे. मुंबईबरोबरच दक्षिण भारतानेही विद्युतीकरणाच्या दिशेने पावले टाकली.

भारताला स्वातंत्र्य मिळेपर्यंत देशातील फक्त ३८८ किलोमीटरच्या रेल्वेलाईनचे विद्युतीकरण करण्यात आले होते. ते मुख्यत्वे मुंबई आणि मद्रासभोवती केंद्रित होते. मुंबईने विद्युतीकरणात आघाडी घेतली असताना पूर्व भारतात ही प्रक्रिया उशिरा सुरू झाली. भारतीय रेल्वेने १९५४ मध्ये युरोपियन विद्युतीकरण मॉडेलसचा अभ्यास केला आणि प्रदेशासाठी ३००० व्होल्ट प्रणाली निवडली. डिसेंबर १९५७ मध्ये हावडा आणि शेओराफुलीदरम्यान पूर्व भारतातील पहिल्या विद्युतीकृत ट्रॅकचे उद्घाटन करण्यात आले. रेल्वे विद्युतीकरणाचा देशावर खोल आणि दीर्घकालीन प्रभाव पडला. हे वाहतुकीचे स्वच्छ मॉडेल आहे. त्यामुळे पर्यावरण संरक्षणास प्रोत्साहन मिळते. विद्युतीकरणामुळे वाहतूक वेगाने, सुरक्षित आणि पर्यावरणाचे रक्षण करून होते. लाईन हाऊस खर्चात बचत होते. रेल्वे नेटवर्क अधिक कार्यक्षम आणि किफायतशीर बनते. याशिवाय, कार्बन उत्सर्जन कमी करून शाश्वत विकासाला हातभार लावते. कच्च्या तेलावरील अवलंबित्व कमी केल्याने मौल्यवान अशा परकीय चलनाची बचत होते. त्यामुळे राष्ट्राची आर्थिक ताकद पुनर्निश्चित होते. गेल्या काही दशकांमध्ये भारतीय रेल्वेच्या विद्युतीकरणाला अभूतपूर्व गती मिळाली.

२०१४-१५ दरम्यान दररोज सुमारे १.४२ किलोमीटर विद्युतीकरण करण्यात आले. या कालावधीमध्ये भारतीय रेल्वेने ब्रॉडगेज नेटवर्कवर अंदाजे ४५,२०० मार्ग किलोमीटरचे विद्युतीकरण पूर्ण केले. २०२३२४ दरम्यान दररोज सुमारे १९.७ किलोमीटर विद्युतीकरणाचा विक्रम करण्यात आला. देशातील रेल्वे नेटवर्कला चालना देण्याच्या आणि सुविधांमध्ये सुधारणा करण्याच्या उद्देशाने भारतीय रेल्वे लवकरच काही मोठी पावले उचलणार आहे.